В купе пахло свіжою постільною білизною, комплекти якої лежали на полицях. Коло вікна сидів чоловік років тридцяти п’яти і час по часі поглядав на двері. До відходу поїзда лишалося всього три хвилини, а сусідів по купе — жодного. Чоловік підвівся, розпустив замок коричневої вельветової куртки і схилився над розкритою книгою. Він так заглибився в читання, що й не помітив, як рушив состав, як повільно поплив повз вікно сірий фасад вокзалу. В його вітражних вікнах, здавалося, вирувала пожежа. То відбивалося в склі проміння призахідного сонця. В коридорі почулися поспішливі кроки й захекані голоси. В купе ввійшла дівчина в синіх джинсах і смугастій безрукавці, за нею — непоказний літній чоловік і худорлявий, довгий хлопець з рудими вусами.

Подорожні привітались.

Рудий молодик і його літній супутник втягли до купе туго напханий рюкзак і, піднявши на руках, силкувалися впхнути в нішу над дверима. Другий рюкзак, зовсім ще новий, нагадував велетенську зелену жабу, що розсілася в коридорі. Його лямки звисали, як лапи. Чоловік у вельветовій куртці подумки тішився з марних зусиль прибулих, мовляв, охляли, чи що, а тоді поспішив на допомогу. Він мав широкі похилі плечі і зріст, як у вусана. Під курткою випиналися тугі біцепси. Рюкзак був важкий, напханий твердими предметами. Другий рюкзак, якого молодик втягнув за лямки до купе, виявився ще важчим. Проте і він опинився в ніші над дверима і вже поблискував звідти двома анодованими застібками.

— Спасибі, — мовив літній чоловік.

Подорожній щось буркнув, мовляв, за віщо ж, і знову сів до книжки. Але читання йому не йшло. Не давали лукаві, а ліпше сказати, зухвалі очі кругловидої смаглявої дівчини. Щось було в неї від школярки, яка ще не навчилася привертати до себе уваги, не виказуючи при цьому своєї зацікавленості. Подорожній закрив книжку і, розширмивши білосніжні

фіранки, втопив очі в вікні. Поїзд уже минув передмістя, коксохімічний завод і тепер мчав вздовж лісосмуги, яка час по часі обстрілювала вікна купе вогнем заходу…

— Гіпотетичні аспекти перебігу часу, — почувся тихий голос. Пасажир, повернувши голову від вікна, побачив перед собою літнього сусіда по купе, який, короткозоро мружачись, намагався розібрати прізвище автора його книги:

— О. Замітовський…

— Заміховський, — поправив господар книги.

— Справді, — чоловік кинув на горішню полицю рушник та мильницю і, розсукуючи рукави строкатої сорочки, мовив:

— Дозвольте глянути?

Пасажир у коричневій куртці підвівся, звільняючи місце біля вікна, сказав:

— Сідайте, тут зручніше. Перегорнувши м’яку обкладинку, літній чоловік досить швидко пробіг очима зміст.

— Час, енергія та паралельність існування різних історичних епох, — прочитав він з ледь вловимою іронією в голосі. — Нісенітниця, — сказав твердо.

— З позиції здорового глузду, — озвався власник книги. В словах "здоровий глузд" вчувалася така ж іронія, як у його сусіди при оцінці змісту книги.

Літній пасажир з цікавістю глянув на співбесідника, однак промовчав. Погортавши сторінки, він знайшов окремий розділ і заглибився в читання. Читав швидко. Сухі нервові пальці щохвилі шелестіли сторінками. На довгастому тонкому обличчі весь час вигравала ледь вловима посмішка. Коли б не гіллясті темні судини, що понабрякали під шкірою на скронях, скидалося б, що чоловік розважається збіркою анекдотів чи жартів. Нарешті закрив книжку і продовжував сидіти мовчки, щось обмірковуючи.

— Але ж і конгломерат! — обізвався по якомусь часі. — Тут тобі і філософія, і фізика, і математика, і радіаційна хімія!

— І що ж, ви помітили в тому конгломераті протиріччя? — поцікавився пасажир у коричневій куртці.

— У тому-то й справа — так хвацько все припасовано, що й леза у шпарину не просунеш. Писав талановитий ілюзіоніст від науки. Я, коли читав, вірив.

— Що ж вам заважає вірити й надалі?

— Мабуть, те ж саме, що й моїм опонентам — вірити в ідею геологічного календаря — традиційний спосіб мислення або, як ви щойно зауважили, здоровий глузд, — літній чоловік весь час відбивав нервово дріб тонкими довгими пальцями, ніби то була не книжка, а клавесин. — Коли цю монографію прийняти всерйоз, то маємо вже готові теоретичні підвалини для створення хронос махіна.

— Атож, — погодився власник книги. — Слід лише усвідомити, що вектор часу можна обернено поляризувати в системі від сучасного до минулого. — Він підвівся і, скинувши куртку, повісив її в кутку біля дверей. Крізь батист сорочки проглядався міцний торс.

— Отже, коли повірити Заміховському, — чоловік нарешті перестав вибивати пальцями і поклав долоню на книгу, — то ми, Славко, скоро їздитимемо по зразки порід не на свердловини Донбасу, а в саму карбонову систему, — чоловік тихо засміявся.

— Хоч в архей, — промовив вусань, — аби польові платили. — Він сидів, стомлено розвалившись і випроставши худі довгі ноги.

Власник книги завважив, що у його літнього сусіди густе, зачесане на проділ русяве волосся, широке, без жодної зморшки, чоло, засмагле обличчя. Йому було років п’ятдесят.

У дверях з’явилася провідниця з тацею… Чай був міцний і гарячий. Дівчина відпивала дрібними ковтками, її повні вуста м’яко торкалися берегів склянки.

Літній пасажир між тим знову розгорнув книжку. Згодом він зауважив:

— Щось не второпаю, який саме спідометр пропонує автор до своєї машини часу, — в голосі не чулося більше іронії.

— Уран-свинцевий годинник, — відповів власник книги, обережно відпиваючи зі склянки.

— Дивно, досі цим годинником відміряли час в системі від минулого до сучасного, — нерішуче нагадав чоловік.

На запалих щоках рудого вусаня заграла ґречна посмішка.

— Мабуть, уже існують способи, з допомогою яких можна відновлювати свинець аж до урану, тобто радіоактивний розпад навпаки, — зауважив він.

Літній чоловік докірливо подивився на вусаня.

Проте власник книги, послабивши краватку та розстебнувши комір, відказав незворушно:

— Усе значно простіше. Час вимірюється не в період руху машини, а на зупинках. Тобто машина визначає вік породи, на якій вона стояла до подорожі і на наступній зупинці. Різницю ділять на хвилини, які відлічить годинник, — чоловік обсмикнув манжет сорочки, показавши зап’ястя з масивним білим годинником. — Швидкість визначається в тисячах або й мільйонах років на хвилину.

— Цікаво, цікаво… — промовив літній пасажир і по миті запитав: — Із бесіди я зрозумів, що ви знаєтесь на радіоактивних методах визначення віку порід?

— Так. Я працював в лабораторії Браїлка. Мусите його знати. Його всі палеонтологи знають. Ви теж, певне, палеонтолог?

— Так. Який же тісний світ!

— У просторі. В часі він не тісний, — зауважив власник книги, посміхаючись.

Палеонтолог узяв свою склянку і, не поспішаючи, мовчки пив уже холодний чай. Нарешті порушив мовчанку:

— Ви сказали, що працювали в лабораторії Браїлка. Зараз уже не працюєте?

— Ні.

— Я здогадуюсь чому, — посміхнувся палеонтолог.

— Правильно здогадуєтесь, — серйозно мовив власник книги.

— Ну, і що ви збираєтесь далі робити?

— Шукатиму організацію, де б займалися проблемами часу.

— Мирославе Петровичу, а може, нашого подорожнього зацікавить ота організація на Ігрені, де працюють в білих халатах? Там, здається, чимось подібним займаються, — обізвався вусань.

— Гадаю, ні, — лагідні зеленкуваті очі вченого на мить недобре зблиснули. — Гадаю, Славко, та організація навряд чи зацікавить нашого сусіда по купе. До речі, як вас звати?

— Олексою. Олекса Заміховський. Учений перегорнув тильну обкладинку книжки і прочитав:

— Заміховський Олекса Михайлович… То це ви?! — запитав.

— Авжеж…

— Вибачте, що обізвав вас ілюзіоністом від науки. Але, погодьтесь, як на нормальний глузд, це справді трохи теє…

Директор був байдужий до проблем часу. Проте його доконав останній аргумент, а саме: лабораторія, хоч і списана з космічного центру як морально застаріла, була начинена розмаїтою електронною апаратурою, отже вимагала спеціаліста. А Заміховський, що там не кажи, працював у самого Браїлка.

З приймальні Мирослав Петрович повів нового науковця на інститутське подвір’я, де в кутку між двома висотними корпусами стояло щось на зразок металевого гаража, з вузенькими дверцятами і

круглими ілюмінаторами. Поки вчений нишпорив по кишенях, шукаючи ключі, Заміховський оглянув тильну стіну старовинної п’ятиповерхової споруди головного корпусу, яка, на противагу блакитному фасадові, була сірою і облупленою. Оживляли її тільки високі, заокруглені зверху, вікна. Раптом його погляд застиг на вікні третього поверху, де дівчина, з якою він їхав у поїзді, поливала на підвіконні квіти. Вона дивилася на нього без тіні посмішки, ніби вперше бачила.

Нарешті клямкнув замок. Приміщення всередині було облицьоване сірим пластиком. Довгий вузенький стіл нагадував шинквас у барі. Поряд стояло три лабораторних стільці. Решту лабораторії понад стінами було ощадливо заставлено апаратурою та приладами, призначення багатьох із яких не міг пояснити й сам господар. Він звернув увагу на головне, як на його думку: хроматограф, гравіметр, лічильник Гейгера — Мюллера, біоаналізатор та уран-свинцевий годинник, з допомогою якого можна робити виміри як в самій лабораторії, так і за її межами.

Заміховський клацнув кількома тумблерами, на панелі враз заблимотіли вічка індикаторів, стрілка на шкалі лічильника Гейгера — Мюллера затремтіла.

— Десь близько працює атомний реактор, — зауважив він.

— За стіною, в фізичному корпусі, — сказав Мирослав Петрович стривожено. — А що, небезпечно?

— Та ні. Фон у межах норми. Просто прилад дуже чутливий.

Мирослава Петровича Чумака в інституті поважали, але коли мова заходила про геологічний календар, у співрозмовника очі поблажливо веселішали. Та поблажливість спершу боляче вражала вченого, і він поступово перетворився на дволику особу, одна частина якої — незаперечний науковий авторитет, глибокі знання та ерудованість —

правила йому за фасад, інша ж — здатність сприймати все до серця, дивуватись і по-дитячому фантазувати — ховалася в затінку. Нікому з колег і на гадку не спадало запідозрити Чумака в дволикості. Тільки сам він відчував постійний дисбаланс тих двох основ — одна процвітала і мала неабияку перспективу, друга ж зазнавала утиску, бо була позбавлена як можливостей для розвитку, так і спільника. Тому й зрадів Чумак, здибавши Заміховського, — таку ж дволику особу, як і він сам, з тією лише різницею, що в Заміховського головувала абстрактна основа. Він мріяв створити машину часу… Відвідування лабораторії, де Заміховський з допомогою уран-свинцевого годинника визначав вік зразків керну, скоро стали такою ж необхідністю, як і склянка міцного чаю, який вони вдвох готували там по обіді.

Якось учений зауважив:

— Коли б до своїх теоретичних викладок про абстрактний час ви прив’язали тезу про структурний час, ваша монографія набула б практичного смислу. Та й зрозуміло б вас більше, адже нормальній, тобто традиційно мислячій людині подавай час, вщерть заповнений подіями. Вона просто не спроможеться збагнути час поза матерією та її перетвореннями. Та і який смисл у такій абстракції? Все робиться для чогось. Скажімо, ваші теоретизування привели вас до висновку про можливість створення хрономобіля, але це лише засіб, а не мета.

— Для мене це мета, — сказав Заміховський.

— Як на ваш інтелект, така мета мені видається нікчемною. Навіщо вам та гіпотетична машина часу? Щоб здійснити подорож у палеозойську еру, пополювати на парайазавра або хижого іностранцевія? До речі, ці рептилії добре бігали і невідомо ще, хто на кого полював би… Пропоную мету справді варту уваги.

— Яку? Чи не врятувати від чогось людство?

— Не іронізуйте, — в голосі Чумака не вчувалось роздратування, лише докір. — Чи відомо вам, скільки катастроф зазнав біологічний світ Землі від початку свого розвитку? Щонайменше шість. За дуже короткий в геологічному розумінні час зникали найпоширеніші родини тваринного і рослинного світу. Вимирали і все. Земля перетворювалась на цвинтар, який швидко сковувало кригою. Правда, згодом танули льодовики, підвищувалася температура, знову відроджувалося життя, але то вже був зовсім інший світ, не схожий на попередній… Гадаєте, тому вже й край?

— У який же спосіб ви збираєтесь врятувати людство?

— Хоча б попередити. В давнину казали: коли не знаєш куди йти, повернися й подивися туди, звідки прийшов. Щоб довідатись, що чекає на біологічний світ у майбутньому, слід достеменно вивчити його минуле. Я певен, існує періодичність між катастрофами, існують і ознаки, за якими можна розпізнати наближення катастроф. Треба лише знати точні відтинки часу між подіями. Треба історичний час "заповнити" тими подіями, які в ньому відбувалися, тобто створити календар з абсолютною шкалою.

— А міжнародна стратиграфічна шкала? — зауважив Заміховський.

— Та в ній же дається послідовність історичних подій, а не вимірюється час. Зі стратиграфічної шкали ми довідуємось про те, що на зміну, скажімо, кистеперим рибам прийшли стегоцефали, а їм на зміну — плазуни та рептилії. А от коли прив’язати конкретні історичні події до метрики абсолютного часу, хай навіть базисом тієї метрики буде початок уранового розпаду, матимемо цільну спіраль біологічного розвитку — від амеби до людини. Тоді неважко буде простежити, на яких витках траплялися розриви спіралі і як пішов би розвиток, коли б тих розривів не сталося. Реконструювати минуле — це вже прогнозувати майбутнє.

— Проблему ви, справді, поставили велику, — промовив Заміховський задумливо, — але щоб її розв’язати відомими методами, життя не вистачить.

— Буцімто людське життя це так уже й багато… Життя — лише мить у порівнянні з загальним розвитком, сірник, який швидко згорає, запаливши інший сірник, а той, у свою чергу, — ще інший і так до безкраю. Проблему розв’язуватимуть багато поколінь. Але започаткуємо її ми з вами, — сказав Чумак.

На зауваження Заміховського, що з допомогою машини часу можна "сповзти" по спіралі розвитку аж до її основи і, таким чином, простежити наочно криву еволюції, він лише посміхнувся. Тоді підвівся й попрямував на подвір’я. Він тягнув ноги, ніби ступав по чомусь глейкому.

Небагато часу знадобилося Чумакові, щоб зробити Заміховського своїм однодумцем, проте делікатні натяки на те, що машина часу коли й не ідея-фікс, то в усякому разі проблема далекого майбутнього, наштовхувалися на нездоланний опір. Усе частіше завідуючий сектором знаходив на лабораторному столі книжки з теорії часу, сторінки, списані небаченою досі символікою, якісь прилади й деталі, котрі Заміховський намагався скоріше прибрати з видного місця.

Між тим, у грубому лабораторному журналі — подарунку Чумака — з’являлися все новій нові записи про вік порід, які Заміховський визначав по вдосконаленому ним уран-свинцевому годиннику з нечуваною досі точністю. Якось учений, проглядаючи густосписані сторінки журналу, зауважив:

— Отже, синицю в жмені, можна сказати, маємо.

Те зауваження було продовженням давньої бесіди про реальну, хоч і трудомістку, можливість створення геологічного календаря, на відміну

від гіпотетичної машини часу, яка, на думку Чумака, можлива тільки в уяві.

— Гадаю, й журавлеві вже недовго в небі літати, — відповів Заміховський, ставлячи крапку після щойно написаної формули, яка зайняла в нього всю сторінку.

Чумак не встиг запитати, що саме мається на увазі, бо в дверях виросла Марія й покликала його до директора.

Заміховський, окинувши поглядом зграбну постать дівчини у короткій спідниці й смугастій безрукавці, запитав:

— Маріє, тобі ніхто не казав, що ти чаклунка? Не дивуйся. Справа серйозна. Щораз, коли ти дивишся з вікна на мою будку, я, немов за командою, кидаю все і виходжу на подвір’я. Не пригадаю випадку, щоб твоє вікно було порожнім у цей час.

— Є причина до грайливого настрою? — незворушно запитала дівчина.

— Є.

— Отже, треба розуміти, що в кіно ми сьогодні не підемо?

Через тиждень Заміховський зник. Щезнув разом з лабораторією. На подвір’ї, в кутку між двома корпусами — фізичним і геологічним, зостався тільки прямокутник розміром три на п’ять метрів, по краях якого з тріщин у бруці пробивалася вбога травичка.

Чумак прийшов до Марії пригнічений і змарнілий.

— Маріє, ви нічого не маєте сказати з приводу зникнення Заміховського? — запитав він.

Дівчина, підвівши голову від бінокуляра і кліпнувши довгими, як у ляльки, віями, відказала:

— Ні…

— Хіба він жодного разу не поділився з вами своїми планами?

— Не поділився.

Учений нервував. Кілька разів підводився, походжав від вікна, де ріс цілий гай рослин, до дверей, знову сідав і нервово вистукував пальцями по лакованій поверхні столу. Дівчина між тим схилилась над мікроскопом.

— Не може бути, щоб ви не помітили якихось приготувань…

— Коли вважати за приготування те, що Олекса позносив з гуртожитку до лабораторії весь порожній склопосуд, — мовила, не відриваючи погляду від бінокуляра.

— Навіщо йому було те скло?

— Експеримент, казав, збирається один провести.

— Які у вас були з ним стосунки? — несподівано запитав Чумак і від того сам зніяковів.

— Добрі.

— Я не про це… Ви збиралися побратися, чи що?

— Не тарабаньте так по столі, бо зразки на предметному склі підстрибують. Збирались, — у голосі дівчини вчувалося роздратування.

Учений не став більше розпитувати. Якийсь час він мовчки стояв біля вікна, втупивши сумний погляд у ледь вловимі обриси прямокутника на подвір’ї, ніби то була могила його ідей, надій і сподівань, тоді вийшов.

Якось уранці, прийшовши на роботу, Чумак намірився прочинити кватирку — повітря за ніч так настоялося на книжках, лакованих меблях та зразках порід з відбитками доісторичних рослин і тварин, що в ньому можна було вчадіти. Простягнувши руку до кватирки, учений так і вкляк. Внизу під вікном ціла-цілісінька стояла лабораторія Заміховського. Учений кинувся в коридор і, стрибаючи через дві сходинки, понісся вниз. Спинився тільки біля вузеньких металевих дверей. Натис на клямку, двері легко втопилися. Спершу пахнуло в ніс лісовими запахами, він навіть розрізнив запахи прілого листя й болота. Але тут же усвідомив, що не може згадати, якого саме лісу ті запахи: хвойного, листяного чи мішаного. В одному він був певен — пахло буйним життям якихось рослин. Потім він помітив руді сліди на підлозі: ніби хтось вештався під час дощу по глинищі та так і зайшов у брудних черевиках. Шматки засохлого глею разом з прилиплими до нього віночкоподібними листками поприсихали до підлоги. Чумак одразу впізнав у тих зразках флори представників кам’яновугільного періоду — відбитки їх на кружальцях керну прикрашають його колекцію. На мить завмер, але не під враженням побаченого, а щоб переконатися, що це йому не сниться і що він не божевільний. Тоді, обережно ступаючи, щоб не затоптати сліди, зайшов до лабораторії. Довгий лабораторний стіл під стіною, за яким вони з Заміховським часто попивали чай, зараз нагадував стелаж аптечного складу. Його було заставлено склянками, пляшками, банками, в яких ворушилися зразки якоїсь фауни. Внизу під біоаналізатором лежало кілька скруток перфострічки, а ту перфострічку, що під склом, було вкрито назвами вірусів та бактерій. Аналогічні валки паперу під хроматографом, радіометром та гравіметром теж свідчили про роботу тих приладів.

В приміщенні потемнішало. Вхід заступила Марія.

— Де Олекса? — запитала схвильовано.

— Не знаю. — І тут Чумак помітив товстий лабораторний журнал. Він лежав поряд з дверима. Підняв його, перегорнув обкладинку і враз погляд ученого розсіявся по нерівних рядках, складених абияк з карлючкуватих літер. Це писала людина, в якої думка набагато випереджає швидкість письма.

Катархей, 3500 мільйонів років до наших днів.

Дорогий учителю!

Не дивуйтесь. Я справді в катархейській ері, принаймні в ту мить, коли пишу ці рядки. А Ви, мабуть, там, на самій вершині спіралі, місця собі не знаходите. Пропала ж лабораторія, зник співробітник, на якого ви покладали певні надії, не кажу вже про той клопіт, який з цим вас обсяде… Вчителю, Ви пригадуєте нашу розмову про журавля й синицю? Так у той час у мене вже було все напоготові, не вистачало тільки атомного реактора. Мій пристрій, з допомогою якого предмети і люди можуть зміщуватися в часі, грунтується на тому, що час — матеріальна субстанція з криволінійним вектором руху; повертатись у минуле — це все одно, що плисти проти течії по стрімкій річці. Ви, мабуть, зараз скрушно похитали головою, здогадавшись, куди зник атомний реактор наших сусідів-фізиків. Можете назвати це крадіжкою і свідчити проти мене, як проти злодія. Коли повернуся з подорожі, відповідатиму. Коли ж не повернусь — не виключене й таке, — лабораторія з усім начинням рано чи пізно з’явиться на подвір’ї інституту. Реле-автомат ввімкне реверс на машині часу, якщо я не з’являтимусь на базі більш як двадцять чотири години… Вчителю, маємо підстави пишатися нашою лабораторією. Вона хоч і списана з Навколоземного Космічного центру, як морально застара, проте прилади її працюють відмінно, До того ж вона повністю герметизує від навколишнього середовища. Не встиг я ще

й отямитись після кидка в минуле, як автоматично ввімкнулися аналізатори повітря, радіації, гравітації, наявності біооб’єктів. Я тут же метнувся записувати всю ту інформацію (див. додаток у другій половині цього журналу), не перестаючи дякувати творцям лабораторії. З’явись у ній хоч невелика шпарина — лигнув би мене дідько. Атмосфера нашого немовляти-Землі, у

цей період вона, справді, ще немовля, нагадує реактор для синтезу аміаку. Цього газу десь третина від пекельної суміші, яка зветься атмосферою. Далі — метан, водень, азот, вуглекислота, сірководень, хлор і лише сліди кисню. Похмура поверхня. Ви, мабуть, звернули увагу, що літери лягають через пень колода. Трусить же, хай воно западеться! Неподалік вулкан. Їх тут доволі. Плюються в отруйно-жовте небо і чадять, чадять... Добре, що лабораторію створено звуконепроникною. Зовні страшне ревище. Вибухи на вулканах зливаються в суцільний гул, потужність якого годі й визначити — прилад зашкалює... Моя лабораторія — то підводний човен для спуску в пекло. Розжарений вулканічний попіл вкупі з парою збивається у важкі хмари, температура яких на відстані десятка кілометрів від кратера сягає двохсот градусів. їх то носить ураганом при самій землі, то круговертить велетенськими вихорами, після яких базальтова поверхня нагадує потрощене скло; сліпуче віддзеркалюють спалахи кратерів, з тріщин у базальті піднімаються випари, їх одразу ж злизують потужні повітряні потоки. В постійне двигтіння вряди-годи вклинюються звуки, схожі на вибухи бомб... Учителю, крім свідомого страху за життя, за успіх експерименту, мене точить ще якийсь тваринний жах. Важко пояснити, але різниця між свідомим і несвідомим страхом існує. Можливо, причина останнього — звуки наднизької частоти, які все ж проникають крізь звукоізоляцію і пригнічують психіку. Доволі "намилувавшись" пейзажем з південного боку, я перейшов до ілюмінатора з протилежного і побачив картину, яка від попередньої відрізняється тільки наявністю стовпа з водяної пари; він протинає хмари куряви, і верхівка його губиться десь угорі. Навіть ураган, що бавиться важкими хмарами попелу, як мильними кульками, неспроможний похитнути того потужного парового стовпа, якому за підмурки служить кратер вулкана. Неподалік упав з неба великий

предмет, завбільшки з нашу лабораторію, і розірвався, як бомба. То "крапля" лави в затверділій оболонці. Часами настає абсолютна темрява, часом сонячний промінь черкне по вируючій поверхні і одразу ж загубиться в спалахах кратерів… Уран-свинцевий годинник працює в парі з лічильником Гейгера-Мюллера — перший показує мізерний вік затверділої лави, другий — потужний радіоактивний фон. О-о! Хроматограф засік закис і недоокис вуглецю! Останній, реагуючи з парою, утворює молонову кислоту. Це ж органіка! Мурашина, оцтова кислоти, амінокислоти!

Архей, 2700 мільйонів років до наших днів.

Учителю!

Сподіваюся, що ті півдесятка амінокислот, які Ви знайшли в моїх записах, надали Вам чудового настрою, і злість на мене потроху вляглась. Із катархею довелося тікати, бо під лабораторією репнув базальт. Коли б я на мить забарився і вчасно не перевів важілець на машині часу, опинився б у розславленій магмі. Можливо, в катархеї в різних місцях планети існували й інші амінокислоти, крім тих п’яти, — не знаю. На жаль, мій пристрій не дає змоги пересуватися в просторі, а тільки в часі. Хоча я сам можу пересуватися в радіусі кількох десятків кілометрів від бази — відстань, яку подолає людина за двадцять чотири години. Втім, я можу ходити скільки мені заманеться, але тоді спрацює реверс… Лабораторія, як стояла на подвір’ї інституту, так і стоїть на тому ж місці, тільки по самі ілюмінатори в багнюці. А навколо, скільки ока, ландшафт з рудого болота, в якому сповна буяє життя. Примітивне, правда, біоаналізатори, крім бактерій, поки нічого не показують… Учителю, здається, я з глузду з’їхав. Лабораторія знаходиться в центрі велетенського кратера зо два кілометри в діаметрі, вимащеного рідкою грязюкою. Чого ж грязюка не стікає на дно кратера, а залишається на його стінах? Треба тікати, бо коли рідота гуне вниз, боюся подумати, що й буде.

Здається, я поспішив дременути з архею. Поспішив, бо забув глянути на хроматограф — датчик зареєстрував в атмосфері до сорока відсотків вуглекислого газу. Це він має властивість заломлювати світло, створюючи ілюзію перебування на дні велетенської круглої ями.

…Може, це острів, а, може, й материк. В усякому разі місце моєї теперішньої стоянки має банеподібну форму. А лабораторія стоїть на схилі. Внизу, скільки ока, вода, аж густа від синьо-зелених водоростей. Усе ж багато часу знадобилося природі, щоб від п’яти амінокислот прийти до водорості — майже два мільярди років. Зараз-бо я знаходжусь в єнісейській системі протерозоя. Внизу море, воно живе, дихає — поверхня постійно булькотить. То водорості закачують в атмосферу кисень, якого тут уже 12 відсотків. Температура 28 °С, тиск, як і в нас в антропогені.

…Машина в дії. Дивлячись на чорний морок по той бік ілюмінатора, я пригадав вислів із казки: "Коні в нас прудкі — час переганяють". Ще й як переганяють! Тільки замість дзвіночків на хомутах раптом залунав тривожний сигнал: "Радіоактивність!". На перфострічці вимальовується пік з вершиною в 300 рентген. Учителю, мені спало на думку не вимикати приладу, що фіксує рівень космічної радіації. Коли перфострічка потрапить до Вас, прочитаєте по ній всі випадки посилення іонізуючого фону, яких зазнавала Земля. Гадаю, для Вашої теорії катастроф це матиме велике значення… Сигнал обірвався так само раптово, як і почався… Стоп! Я прикипів до шибки. Крізь ілюмінатор видно зелений шар водоростей, який то розмивається хвилею, і під воду, де стоїть лабораторія, на мить вривається яскравий сніп сонячного проміння, то знову змикається, і настає зелений присмерк. Біоаналізатор фіксує наявність амеб й інфузорій. Я весь напружився, помітивши спочатку тінь на дні, а потім і саму медузу, яка похитується під поверхнею. Мирославе Петровичу, це ж нова форма життя! Хижак! Йому вже замало вуглекислоти і сонячного проміння, як джерела енергії… Тривала і досить сильна радіація з космосу пошкодила генетичний код бактерій та водоростей, і ось маємо покручі. Під враженням побаченого на пам’ять спали рядки М. Волошина:

Вначале был единый Океан,

Дымившийся на раскаленном ложе.

И в этом жарком лоне завязался

Неразрешимый узел жизни: плоть,

Пронзенная дыханьем и биеньем.

Планета стыла.

Жизни разгорались.

Поїхали далі. За колію нашому "локомотиву" править еволюційна спіраль.

Палеозой, кембрійська система, 570 мільйонів років до наших днів.

Учителю!

В кембрії я опинився надвечір. На обрії плавала половина сонця, решта занурилася в море. Я ще не бачив такого великого сонця. Мабуть, море тому й червоне, що його пронизує тим палом. Сонце прямо на очах занурюється в воду. Не встиг я ще зняти показання приладів про атмосферу та радіацію, як від нього залишилися тільки мусянжеві полиски на хмарах. Місце, де знаходиться лабораторія, знову опинилося високо над рівнем моря, гора тягнеться з південного сходу на північний захід невідомо на скільки кілометрів. Учителю, атмосферні умови вже майже ті самі, що і в нас, в антропогені, отже спробую вийти без скафандра… Теплий літній вечір, тільки сильно смердить сірководнем. В повітрі його менше одного процента, проте сморід неймовірний. Під ногами кам’яниста поверхня, місцями ніби скляна… Швидко стемніло.

Внизу світиться море. Я, кинувши за спину рюкзак, попрямував стрімким схилом до берега. Пройшов з чверть кілометра, і тут мою увагу привернуло дивне явище на морі. На горизонті спалахнула блискавка, але не на небі, а в глибині моря. І враз світло від неї перетворилося на криві промені, схожі на крила вітряка, що обертається. Бісів млин на дні моря. Образ цей спав на думку, бо світло, хоч і яскраве, але якесь неживе, холодне. "Вітряк" крутило хвилин п’ятнадцять, а потім зайнялося все море — сині хмари світла заклубочилися до самого обрію, стало видно як удень. Я з подивом помітив, що море почало тікати від берега. За якусь хвилину дно оголилося на кілька кілометрів. Я хоч і стояв високо на горі, але бачив водорості, якихось істот, схожих на корали. Все те "горіло", ніби його облили спиртом і підпалили. Та раптом на обрії, куди втекло море, з’явилась лавина синього вогню. Вона неслась до берега зі швидкістю літака. В паніці я кинувся назад, на гору, але об щось зачепився і впав. Поки зводився на ноги, стіна холодного вогню заввишки з десятиповерховий будинок, покривши щойно голий берег, з ревінням звалилася на схил гори. Світні бризки того страхіття загугоніли в півсотні метрів від мене. Потім вал знову відкотився, запаливши берег і ту частину гори, куди він дістав, примарним холодним світлом. Я окинув поглядом місцевість, шукаючи камінь, об який перечепився, але його ніде не було. Його взагалі не існувало на моєму шляху. Я впав від сильного підземного поштовху. Не критимусь, те явище мало не зробило мене німим. Якусь мить я стояв, вагаючись — страх штовхав нагору, цікавість до води. Між тим, море влилося в свої межі, "бісів вітряк" щез, тільки все ще клубочилися над водою голубі хмари світла. Я подався вниз…

Марія кинула читати і сказала з серця:

— Який жах!

— Читайте, читайте, — нетерпляче мовив Чумак. — То було цунамі. Тоді вони частіше траплялися, ніж тепер.

— Як плату за страх, — продовжувала дівчина з тривогою в голосі, — отримав усі зразки флори й фауни. Могутній вал устелив ними підніжжя гори на кількасот метрів від берега. Як на велетенському предметному склі, ворушилися трилобіти, завбільшки з мою долоню. Ці істоти перебирали п’ятьма парами двогіллястих кінцівок, точнісінько як мокриці. Голова у вигляді півмісяця з великими фасетковими очима і двома антенами. Доволі тут губок та істот з гіллястим хітиновим скелетом. Останні нагадують курай, проте це тварини, схожі на викопні граптоліти. Та найбільше археоциат — найдивовижнішої форми. Прямі й зігнуті рури, порожнисті конуси й корчі, фігури, що нагадують наші гриби-хрящі, розмірами в межах півтора метра. Часто всі елементи позростались у дивні абстрактні скульптури. Водяний вал так швиргонув ними, що більшість лежала понівечена, і я міг бачити їхню внутрішню порожнину і складну систему зв’язаних каналів. Ці організми мають м’яку зовнішню оболонку і твердий вапняковий скелет. Доволі тут молюсків, я вже не кажу про водорості — їх на березі велика кількість, а вперемішку — медузи, черви-мулоїди, дрібні ракоподібні. Коли я підбирав якусь істоту, з неї стікали краплини світла. Щомиті поглядав на море, яке, хоч і вгамувалося, проте викликало в мене непереборне бажання дременути подалі нагору…

Спав погано. Ліжник здавався мені тісним і парким. Щойно заплющував очі, як у пам’яті поставав велетенський палаючий вал. Хоч я й розумів, що містичного в тому немає нічого, а світіння — реакція примітивних організмів на підземні поштовхи, все ж на душі було моторошно… Склепив очі лише перед світанком… Прокинувся від термосіння. "Чи не трясця мене вхопила?" — подумав. Довкола все тряслось і дзенькало: рулони перфокарти, порожні банки, шолом від скафандра, та й снопи вранішнього проміння в ілюмінаторах теж, здавалося, заломлюються. Я виліз із ліжника і, тримаючись за стіни, вийшов. Надворі сонячно й тихо, але море внизу, як сивий каракуль — усе в білих кучериках хвиль. Вода, здається, кипить, а ген на обрії, де вчора крутило "бісів вітряк", здіймається цівка пари. Перегодя в небо зметнувся велетенський водяний стовп. Гору сильно затрясло. Поряд зі стовпом з води почав вибиватись острівець… Вечеряв бутербродами,

обережно тримаючи склянку, щоб не розплескати чай. Острівець уже нагадує підкову. І ніякого гуркоту, все відбувається в дивній тиші. Тільки чути притлумлені підземні удари. Виверження все ще підводне. Та ось із затоки в центрі "підкови" виривається чорний сніп, який, досягши хмар, розлітається сатанинським фейєрверком із блискавок і фонтанів чорної туші. То суміш пари, газів, кіптяви, лавової пилюки. Прямо на очах піднімається морське дно біля острівця-"підкови". Треба тікати.

…Знадвору почувся голос Славка:

— Дивина! Як він ухитрився доправити на місце будку, нічим не користуючись? Потрібні принаймні платформа і автокран. — Вусань уважно оглядав подвір’я. — Жодного сліду! — Зайшовши в лабораторію і побачивши там Чумака, котрий усе ще розкручував сувій перфорованого паперу від рентгенометра, він сказав: — Що, знайшлась-таки пропажа… А де ж сам колега?

— Невідомо, — відказав нетерпляче учений. — Читайте, Маріє, читайте.

— Палеозой, ордовикська система, 480 мільйонів років до наших днів, — продовжувала Марія.

Дорогий учителю!

Місцевість, де я зараз перебуваю, уже й не назвеш горою. Це скоріше плато, яке підноситься над рівнем моря на двісті метрів. Лабораторія стоїть на березі. Хоча берегом цю стрімку стіну і не назвеш. Таке враження, ніби частина суші запалася, і море її поглинуло. Вчителю, Ви не повірите, а я сидів, звісивши над кручею ноги, і милувався тим творінням природи. Біля берега море було зовсім прозоре — видно кам’янисте дно з водоростями, які ростуть із тріщин в породі; безліч молюсків з прямими і закрученими в спіраль раковинами, які виписували по дну розмаїті фігури. Але причиною мого замилування

було не море взагалі, а рожевий кораловий риф, який косою тягнувся віддалік і омивався смарагдовими водами. Ніби й не було тут ніколи виверження. Жива зелень води, гладінь і тиша. В перервах між плюскотом хвиль, здавалося, було чути, як шелестять по небу хмарки. А сонце таке ж лагідне, що я не втримався і, роздягтись, простягнувся на теплому базальті. Приголублений промінням, я вже почав було дрімати, коли тишу порушило якесь хлюпання. Здавалося, внизу під берегом скидається чимала рибина. Я підвівся і глянув униз. А там при самій скелі вода прямо кипіла. Тільки по хвилі я розгледів велетенського трилобіта, який виривався з довгих павучачих лап потвори, що нагадувала скорпіона. Чудовисько мало на кінці двометрового тіла замість хвоста гостру метрову швайку. Бідолашний трилобіт скрутився, як скручуються мокриці, коли їм загрожує небезпека, але потвора не випускала його з чіпких лап, двома коротшими лапами намагалася просунутись під черево трилобіта. Біля скель мілко, тому і напасник, і жертва то здіймали цілі буруни, то самі вискакували на поверхню, так що блискало на сонці чорними сегментами черево ракоскорпіона. Люто водячи очима, які в нього розташовані на панцирній спині, чудовисько намагалося прогризти хітин трилобіта, але зуби лише ковзали по твердій, як лакованій, поверхні. Нарешті ракоскорпіон випустив жертву, і та клубком відкотилася до стіни урвища. Хижак, розплескавшись на дні, видовжив телескопічне черево ще на добрих півметра і загнув його так, що швайка опинилася над головою. Трилобіт довго не розкривався, а коли наважився, ракоскорпіон, відштовхнувшись членистими павучачими ногами від дна, чорною блискавкою метнувся до жертви, вгородив метрового багнета їй у черево, та так сильно, що прохромив хітин на спині. Далі, висмикнувши з тіла трилобіта свою зброю, ракоскорпіон припав ротом до рани жертви, яка тепер лише мляво пручалася, й жадібно заходився її розгризати. Це було жахливе й огидне видовище, я кинувся шукати каменюку, але поверхня була гола, аж блискуча. Трохи вгамувавшись, я подумав, що не маю права втручатись у життя істот палеозойської ери. Наситившись, потвора поволочила по дну своє обважніле сегментисте тіло з довгим хвостом-багнетом, лінькувато обмацуючи дно суглобистими кінцівками. Від трилобіта зостався тільки хітиновий панцир і голова, на які тут же накинулись

молюски. Невідомо й звідки на той бенкет ковзнуло кілька тіней, що тільки формою нагадували риб, бо були покриті суцільним сірим панцирем. Учителю, те видовище зіпсувало мені настрій; я вже не дивився так розчулено на рожевий кораловий риф, у бік якого поповз триметровий ракоскорпіон. Пробу води я відібрав з допомогою монтажного дроту, до якого прив’язав банку. Біоаналізатор показав наявність тих же бактерій і примітивних водоростей, що і в усіх попередніх системах, тільки в іншому співвідношенні. Солоність води майже не змінилася з часів кембрію.

Палеозой, силурійська система, 420 мільйонів років до наших днів.

Мій добрий учителю!

Щойно я замислився над тим, чому це і в силурі наша лабораторія опинилася на узвишші. Шукаючи відповіді, я подумки перенісся в Ваш кабінет, де навпроти письмового столу на стіні висить тектонічна карта світу. Тоді я дивився на неї, як на чудернацьку мозаїку з розмаїтих плям, серед яких був і коричневий мазок, що тягнеться від Азовського моря до річки Горинь. Український кристалічний щит. Для геолога той щит — складна тектонічна споруда з магматичних і осадо-метаморфічних порід, яка покоїться під землею, для мене зараз — узвишшя, біля підніжжя якого поблискують на сонці, як після повені, безліч озер. Море, видно, відступило. Озера ті роз’єднані смугами суші, кораловими рифами і, о диво! По берегах зеленіють рослини. Лабораторія стоїть на схилі, і я дивуюсь, як вона досі не посунулась по відполірованій вітрами і колись морськими хвилями поверхні. В усякому разі мої черевики так і силкувалися вислизнути з-під мене, коли я подався схилом униз… Сторожко ступав порепаним глеєм, зоставляючи на ньому відбитки черевиків сорок третього розміру, черевиків істоти, яка з’явиться в цих краях через багато мільйонів років. Мабуть, недавно була злива, бо на дні глибоких тріщин, які я перестрибував, поблискувала вода. Море, відступивши, хоч і покинуло напризволяще своє породіння, проте діти його не загинули — береги водойм місцями вкривають зелені латки папоротеподібних рослин. Більшість із них ховають коріння в воді, і на

поверхню виходять тільки пагінці, що стеляться при самій землі. Але є й такі, що ростуть у вологому прибережному грунті не гірше тих, що в воді. Це перші піонери суші… Перед тим як зайти в воду, ретельно оглянув берег, чи, бува, не вештається поблизу якась потвора. Та по мілкому дну повзали ракоподібні істоти, завбільшки з наших річкових раків, трилобіти, тільки значно менші від тих, що я бачив раніше, розмаїті молюски, від ледь помітних до великих, завбільшки з кулак. І все те ворушилося в затінку дивовижного чагарника з граптолітів. Лагуна мілка — мені тільки по коліна. Добре видно дно. Від моїх ніг тікають зграйки риб, я спотикаюсь то об кущ корала, то об равлика з масивною міцною раковиною — вони тут на кожному кроці. Надибав на одного велетенського равлика зі спірально закрученою хаткою, яка в діаметрі має до двох метрів і виступає з води, як колесо. Але, учителю, істота ця тільки за формою схожа на безневинного слимачка. На ділі це страшний хижак. Він спритно хапає вусами-щупальцями трилобіта і, притягнувши до рогових щелеп дзьоба, перемелює його на тертці з численних пластин і крючків. Цей головоногий наутилоїд косував лупатими очима й на мої ноги, але, на щастя, він повільно пересувається. Сторожко оглядаючи дно, я брів до зеленого острівця, який виявився частиною коралового рифа. Колонія коралів, яка його створила, давно вимерла. На це кладовище рожевих коралів нанесло мулу й останків різних організмів. Я виламав два кущі — один як зразок відмерлої фауни, а другий для Марії: вона зможе замовити з нього собі намисто. Між коралами густе жабуриння, воно липне до скафандра, як олійна фарба. За цими водоростями не видно дна, і я потерпаю, щоб не наступити на ракоскорпіона. Моя тривога не була марною. Спочатку щось вислизнуло з-під ніг і я, розгрібши зелену фарбу водоростей, остовпів: у затінку під жабуринням — цілий рій швайконосців. Вони, видно, сховалися туди від сонця. Я рвонув назад і біг, високо вистрибуючи з води, неначе під ногами було не дно, а розпечена плита. В заплічній торбині торохтіли склянки на фауну, і те торохтіння нагадало мені кота, якому я колись у дитинстві прив’язав до хвоста бляшанку. По дорозі трапився валун, що виступав в води, і я поспішив на нього вискочити. Озирнувся. За мною ніхто не гнався, тільки від острівця до валуна клубочилися змулені водяні вихри — сліди мого

страху. Відхекуючись на камені, я помітив колонію червоних водоростей, в затінку яких спочивало двійко ракоскорпіонів. Мене аж пересмикнуло, тим паче тварини чогось схарапудились. І не даремно: над ними зависла зграя риб. Я очікував, що ракоскорпіони зараз пустять у хід багнети. Гай-гай, сталося навпаки: одна з риб спікірувала і хапонула потвору за чорне сегментисте черево, скорпіон не встиг і швайку підняти. Другий кинувся тікати. Але риби його не переслідували, а скубли того, що зостався. Вони прямо рвали його на шматки. Я мало не заплескав у долоні, спостерігаючи за розправою, та коли під червоними водоростями залишилися самі павучачі лапи й багнет, раптом уторопав, що навряд чи матеріал скафандра міцніший від хітинового панцира швайконосця. Я довго не наважувався скочити в воду, аж поки не відчув, що валун піді мною ворушиться. "Чи не землетрус?" — подумав я. І враз зметикував, що сиджу на вапняковому панцирі велетенського наутилоїда. Цей молюск має такий же жувальний апарат, як і равлик-пожирач трилобітів. Із силою відштовхнувшись від наутилоїда, я приводнився в двох кроках від нього. Відстань до берега подолав досить швидко. Навряд чи стайєр пробіжить її скоріше по суші. Оговтавшись, я відібрав біля самого берега пробу води і мулу, в якому кишіли черви-мулоїди і якісь личинки. Археоциат — дивного творіння природи — не помітив… Я ламав голову над тим, чому на мене не напала жодна істота, адже коли я заходив у воду, такі ж напівпанцирні рибини, які легко розправилися зі швайконосцями, тікали від моїх ніг. Уже в лабораторії я збагнув, що причиною тому був запах двадцятого віку, запах скафандра.

Славко, скориставшись з невеликої паузи, яку зробила дівчина, озвався:

— Але ж і мандри! Бідолашний Олекса, мабуть, відсипається зараз у гуртожитку. Цікаво, за яким календарем йому платитимуть польові: за нашим чи за історичним?

Та його іронія не знайшла відгуку ні в дівчини, ні у вченого. Чумак навіть кинув на вусаня докірливий погляд.

— Між іншим, — зауважив він, — трилобіт ось у цій банці справжній. Наутилоїд теж.

— У природі можна все знайти, — невпевнено заперечив Славко.

Та Марія поклала край їхньому діалогу.

— Палеозой, девонська система, 400 мільйонів років до наших днів, — почала вона.

Дорогий Мирославе Петровичу!

Мабуть, це вже передостанній запис. Не розрахував з харчами. Щойно дістав з холодильної камери останнього бутерброда… Прочинив двері. Зовні темно і задушливо, як у глечику. Високий атмосферний тиск. Раптом баня глечика репнула, крізь тріщини сліпуче блиснуло, і по миті розлігся гуркіт, ніби велетенські черепки посипались. Здавалося, хтось знавісніло лупає по бані нічного неба, яка тріскається то там, то там. Раптом забубоніло в обшивку, спочатку рідко, а далі частіше, і по хвилі вже здавалося, що лабораторія стоїть під водоспадом. Потроху розвиднюється. По яругах клекочуть руді потоки, які несуть шматки породи і все це вивергають на рівнину. Та дощ швидко вщухає. На сході дозрілою помаранчею викотилося сонце. В девоні, виявляється, я опинився вдосвіта. Схил значно пологіший, поораний балками-водостоками. Поверхня сохне прямо на очах, і прямо на очах тьмяніє кристалічний масив, стає рожево-матовим. Не видно вже гострих скель, колишні урвища зализало водою й вітрами. Учителю, ви колись казали, що девон — вік риб. Але їм тут ніде взятись. На місці колишнього моря, а пізніше озер, розкинулась бура рівнина, на якій де-не-де пістрявіють зелені латки. Діждавшись, поки в низині повисихають калюжі, я подався берегом балки-водостоку. По вологому піщаному грунті йти було легко, тільки сонце сліпило очі. Десь ополудні я натрапив на озерце. При березі, як зграя павичів, розпустила хвости папороть. Я її відразу впізнав, вона і в нашому антропогені трапляється, здебільшого у

вологих місцях. О, та тут і хвощ! Півметрові прямі стебельця з віночками пагонів. Під лапатими "віялами" папороті в’ється плаун. Його гілочки схожі на пухнасті котячі хвости. При березі гойдаються темно-зелені плями жабуриння і пурпурні водорості… Сонце вже вибилося в зеніт, і я зрадів пальмоподібній рослині, яку помітив, дибаючи берегом. В затінку під цією рослиною я почувався, як у раю. Настрій затьмарювала тільки згага, яка пекла мені всередині. Ця клята печія нагадувала, що вже давно час обідати. Голодним поглядом я окинув пустельний берег. Під водою ледь помітно рухалися невеликі молюски. Були серед них схожі на оту істоту, що ласувала трилобітами, були й двостулкові, точнісінько річкові скойки. У них туге м’ясисте тіло. Я наблизився до води й побачив своє відображення: на мене дивився занехаяний чоловік. Обличчя в рідкій чорній щетині, він — бо не голився багато мільйонів років. Хоч цікавість моя до фауни й була чисто утилітарною, я не наважувався розлущити собі на обід скойку… Вирішив хвильку спочити на пухнастому килимку, який плаун виснував при березі під "пальмою", але пригоди навчили обережності, і я, перед тим як лягти, підчепив його ногою. І мудро зробив: на вологому піску звивався цілий клубок багатоніжок. Щойно на нього обрушилося світло, як клубок розпався на живі шматки колючого дроту, кожен сантиметрів із десять завдовжки. Одна тварюка навіть уп’ялася мені в підошву. Ледь струсив. Такими б щипцями рафінад трощити. Деякі з багатоніжок сховалися під плаун, решта чкурнула в воду. Відпочивати мені перехотілося, і я, кинувши на плечі торбу, подибав берегом далі, не перестаючи дивуватись, у яке жахливе пориддя виродились безневинні черви-мулоїди… Якось Марія через те, що я не прийшов на побачення, обізвала мене зайдиголовою. Щойно мені спало на думку, що я справді зайдиголова, тільки не в просторі, а в часі. Коли повернуся назад, не всі мене зрозуміють: одні картатимуть за самоуправство, інші, науковим гіпотезам яких суперечитимуть привезені мною зразки флори і фауни, проголосять "єретиком". Тільки ви, дорогий учителю, та ще, мабуть, Марія постоїте за мене. Між іншим, того вечора, коли ми мали зустрітись, я просидів допізна в читальному залі. Мені терміново треба було з’ясувати деякі практичні особливості часу… Даруйте за відступ. Я йшов з півгодини, аж поки не помітив, що берег робить закрут. Неподалік буяв цілий гай.

Коли б я був художником, намалював би неозору червону рівнину, але не в яскравих, а в притлумлених, пастельних тонах. Зеленими ж мазками я б наніс на ній гай з пальмоподібних рослин. Вся небесна голубінь пронизана життєдайним сонячним промінням… Під ногами хрумтіли черепашки. Вони, змішані з піском, шматками лави і рудим глеєм, устеляли сухе русло. Раптом я спинився. Сухим руслом пересувались риби — косяк з десятка півтора. Я закліпав… Чи, бува, не міраж? Але який міраж, коли риби в кількох кроках від моїх ніг! Живісінькі, поблискують на сонці крупною лускою. Вони зводяться на передні плавники, як морські котики. Плавники видовжені, нагадують п’ятипалі кисті. Риби роззявляють пласкі пащі з частоколом гострих зубів, захлинаються повітрям. Я сприйняв їх, як манну небесну, і вже витяг був складного ножа, щоб котрусь прирізати, але, помітивши, як тяжко вони караються і який довгий шлях вистраждали, пошкодував. Водойма ж за кілька кроків. Подався до гаю тим самим старим руслом по слідах риб. Налічив двісті кроків. На цій відстані шість риб лежали вже дохлими, а семеро конали. Важко далося їм переселення… Гай оточував болото — колишню домівку риб, з якого випиналися решткі коралового рифу. Це болото колись було дном моря, потім лагуною, яка міліла сотнями тисяч років, і риби в ній уже не плавали, а повзали по дну. Учителю, я спостерігав велике таїнство. На думку знову спали слова поета М. Волошина:

Наш пращур, что из охлажденных вод

Свой рыбий остов выволок на землю,

В себе унес весь древний Океан

С дыханием приливов и отливов,

С первичной теплотой и солью вод —

Живую кровь, струящуюся в жилах.

Нещасні істоти, що захлиналися повітрям, нагадували астронавтів, корабель яких зазнав аварії на чужій планеті, і їм залишається або вмерти, або пристосуватися до нових умов…

— У природі, Славко, справді багато чого можна віднайти, — мовив Чумак, скориставшись з паузи, яку зробила Марія. — Та ж кистепера риба, яка ще недавно вважалася викопною істотою, виявляється, потрапляє в рибальські сіті і в наші дні. Її опудало прикрашає зоологічний музей. Але кистеперою вона стала ще тоді, в девоні, коли постало питання: або вимерти, або пристосуватись. Хоч і невідомо ще, чи плавники в неї видовжились внаслідок пристосування до мілководдя, а чи в результаті мутагенних факторів. На, мою думку, кистепері — це мутанти звичайних риб, які вижили завдяки новим якостям — наявності "лап", котрі дозволяли їм пересуватись не тільки по мілині, а й по суші.

— Чому ж тоді інші риби, предки кистеперих, дожили до наших днів майже без змін? Адже якщо на Землю обрушувалися потоки іонізуючої радіації з космосу, то всі істоти мусили б зазнати її дії.

— Правильно, але все живе мешкало тоді в океані. А товща води затримує більшу частину потоку радіації. От вам і пояснення: найдавніша риба-акула практично не зазнала змін і разом з тим з неї ж таки утворилася кистепера риба. Море відступало, і частина акул зосталася на мілині, яка вже не ховала від космічної радіації.

— Ви тут поговоріть, — озвалась Марія, — а я піду до Олекси в гуртожиток…

— Заждіть, — сказав Чумак. — Сам прийде. — По хвилі додав: — Якщо він тільки є.

— Палеозой, карбонова система, — продовжувала Марія, — 320 мільйонів років до наших днів.

Шановний учителю!

Я зачудовано дивився в ілюмінатор на безкрає море зелені. Щойно на цій площині виднілися тільки окремі кущі й деревця, а зараз кристалічний щит, немов фортецю, обклали зелені велетні. Їхнє суглобисте порепане коріння проникає в тріщини, дереться на камінь. Я, спустившись схилом до лісу, спинився в нерішучості: мене лякало те смарагдове військо. Не знав-бо, як воно поставиться до мене — чи не розчавить, зімкнувшись воєдино, щойно я ступлю в його ряди, чи не впізнає в мені одну з тих істот, яка в далекому антропогені грабуватиме його могили. Я почувався розвідником, який, причаївшись біля самого неприятельського стану, не тільки бачить, що там робиться, а й дихає випарами табору. Повітря насичене вологою — одяг просто липне до тіла. Я таки наважився зайти в ліс, але в скафандрі без шолома… Опинився серед хаотичних колон, що сягають у висоту півсотні метрів. Стелею, яку вони підтримували, було саме небо. Я спинився пригнічений і змалілий. Раптом почув легке потріскування і подув вітру — над головою пролетіла велетенська бабка. Розкрилля цієї голубоокої красуні сягало метра. Вона тріпотіла жовтуватими з чорними прожилками крилами, як вертоліт. Учителю, це не моя фантазія, навіяна казкою про ельфів, це реальність карбонового світу. Я поступово заглиблювався в ліс. Мої органи чуття напружилися до краю. Побачивши в центрі білої мережі, натягнутої між двома деревами, павука завбільшки з добрий гарбуз і з метровими волохатими лапами, я підібрав добрячу ломаку. Під павутинням валялася купа хітинових панцирів, крил і лап якихось комах, обпаскуджених послідом. Пильнуючи, я наблизився до павучиська кроків на десять і відчув, як у мене ніби вп’ялося вісім отруйних жал, які вилетіли з чотирьох пар блискучих очиць — очі в нього розташовані на кожному з двох передніх щитків головогрудей. То було не вісім очей, а вісім джерел люті. Мені так кортіло пожбурити в нього ломакою, та я дав собі слово без потреби не втручатись у життя чужого мені світу. Трохи віддалившись від павучачих тенет, я надибав на цілий рій півметрових коричневих жуків, схожих одночасно на трилобітів і тарганів: шість колючкуватих ніг і дві антени-вуса, теж шипуваті, як дві гілки шипшини. Ці істоти кубляться в трухлявому пні, завбільшки з

підмурок великої димової труби, і в порожнистій серцевині стовбура, який лежить поряд. Так ось чим ласував павук — тарганами. Я налічив сорок кроків уздовж поваленого дерева, перш ніж дійшов до його крони, яка розгалужувалася в дві гілки однакової товщини. Пальмоподібне листя давно обсипалось, і поряд жовтіли його прілі рештки. Весь стовбур покривала сіра волосінь. Важко було розгледіти в ньому повзучий плаунець, але я впізнав його по лусочках кори, з-під яких пробивалися колись голкоподібні листочки, і по двогіллястій кроні у вигляді рогача. Ліс хоч і густий, проте сонячне проміння кругом сягає грунту, і він злегка парує. Крізь пісок місцями проступають брили рожевого граніту. Від надмірної вологості камінь мокрий, з тінистого боку на ньому наросли пухнасті шапки моху. Мох тулиться і на стовбурах дерев. Весь час я поглядав на плато, яке рожевіло за частоколом стовбурів, і ладен був щомиті туди податися. Піскуватий грунт передгір’я змінюється поступово грузьким глеєм, вщерть вистеленим прілим листям і заваленим тліючими колодами. Як із рур, із порожнистих стовбурів повалених дерев визирали і одразу ж ховалися голови якихось комах. Крім колосів з лускатою корою — палеоботаніки, здається, називають їх сігілляріями, — стали траплятись дерева з гіллястою кроною і гладенькою корою. Земля під ними схована під грубим шаром стилетоподібного листя. Моє попереднє рішення голодувати похитнулося, коли я під одним таким деревом угледів сім’ю білих грибів. Спокуса була велика — я ж міг розвести багаття і, настромивши ті ласощі на патичок, приготувати чудовий сніданок, але обережність взяла гору — може, під коричневими апетитними капелюшками криється отрута. Я знову помітив, як із дупла поваленої сігілярії визирнула голова комахи. З кулак завбільшки, броньована товстим хітином і озброєна чи то зубами, чи то клешнями. Та голова видалася мені знайомою, і я, спровокований цікавістю, торохнув дрюком по колоді. Краще б не робив того. З порожнистого стовбура вискочили троє комах. У слово "комаха" людина вкладає поняття невеликої істоти, яку з необережності можна розчавити ногою. Але дупло вистрелило півтораметровими багатоніжками. Уявіть собі, учителю, пожежний шланг, броньований сталевою стрічкою, на якому виросло по півтори сотні чіпких ніг з кожного боку. Перший імпульс штовхнув мене злетіти

в повітря і не торкатися ногами землі, але я спромігся тільки на те, щоб стрибонути на колоду. Сколопендри, очунявшись, разом кинулись на своє житло, щоб розправитися з напасником. Я з жахом побачив, що для цих гнучких тварюк не існує перепон. Пробігши по прілому листю, вони однаково легко і швидко подерлися на товсту колоду. Міркувати було ніколи, я б від них усе одно не втік. Розмахнувшись, щосили лупонув ломакою першу, що з’явилася з-під колоди. Цілився в голову, а влучив у сегмент, де мала бути шия. Багатоніжка встигла загородити ногощелепи в кору і затіпалась, немов прибита до колоди, розгрібаючи двома швайками хвоста пріле листя на землі. З-під кожного сегмента заструмував газ, а на тому місці, де "обценьки" вп’ялися в дерево, стікало дві цівки отрути. Друга потвора повзла навскіс по колоді, вистрілюючи на ходу хмарками газу, ніби під кожним сегментом у неї було по гарматі. В шарудінні сотень лап по корі мені вчувся брязкіт гусениць. Атака була така навальна, що не встиг я порішити першу, а друга багатоніжка вже ладна була зімкнути криві гусачки на моїй правій гомілці. Та я гахнув її посеред спини, аж звідти щось чвиркнуло. Сколопендра скрутилася в колесо і впала в корчах на землю. Третя комаха повзла слідом за другою, отже в мене був якийсь запас часу. Я встиг відскочити і приготуватись. Ця, третя, була значно товща і довша за попередніх, тому, мабуть, нападала останньою. Вона й стріляла густішими порціями газу. Я вцілив багатоніжці по голові. Її тіло скрутилось в колючий клубок, який підскочив і випростався на рівні моїх грудей, безперервно газуючи. Раптом я відчув, що мені стає млосно. Ще встиг помітити, як разом з багатоніжкою падає на колоду моя ломака, навіть почув, як вона глухо гупнулась, і втратив свідомість.

Перший проблиск свідомості: я лежу впоперек спини велетенської істоти, Її шишкуватий хребет муляє мені груди, руки й ноги звисають уздовж крупа, вони важкі, немов налиті свинцем. Ніздрі лоскоче надокучливий запах. Від нього я починаю блювати і знову впадаю в забуття.

Другий проблиск: смеркає, я лежу вкутаний у холодний густий туман. Намагаюсь ворухнути пальцями, зітхаю, сповзаю по горбистій

корі колоди, ноги, уткнувшись в грунт, тремтять, чи то від безсилля, чи то від холоду. Я зачмелено дивлюся на застигле тіло багатоніжки, що звисає з колоди. На ньому поблискують краплини роси. Свідомість швидко вливається в мене, а з нею й почуття небезпеки. Поки я шукав ломаку — вона виявилася з другого боку стовбура, поряд з двома мертвими сколопендрами, — раптом стало темно хоч в око стрель. Таке враження, ніби на ліс накинули намет. От коли я по-справжньому злякався. Зустріч із отруйними комахами вжахнула, проте розуму не потьмарила, повінь темряви ж в незвичайному світі зробила мене безпорадним. Єдине, на що спромігся заснуваний тенетами страху розум, це послати тіло знову на колоду, на яку я видерся уже навпомацки. Та на подив темрява почала швидко линяти. Спочатку де-не-де заблимали сині вогники. Дедалі їх ставало рясніше й рясніше, а по якомусь часі в лісі стало видно, як на освітленій вулиці. Вогники повзали по землі, літали, лазили по стовбурах дерев. Мертвотно-синє світло випромінювали також багатоніжки — люте поріддя безневинних черв’яків-мулоїдів. Якийсь час я зачудовано спостерігав за цим дійством, забувши про страх і кволість, а потім вирішив, що треба вибиратися з лісу. Я ступав обережно, прислухаючись до шарудіння, стрекотання, дзижчання і якихось тонких, майже ультразвуків. Досвід підказував, що слід уникати повалених колод і пнів, де кублилося більшість комах, і я обходив їх якомога далі. По якомусь часі виявив, що втратив орієнтацію. Збили з дороги світні істоти, котрі металися навколо в шаленому танку. Я, немов сновида, йшов на примарне світло, яке то зникало за деревами, то спалахувало з іншого боку… Запахло болотом. Раптом аж здригнувся, побачивши свою тінь. Я стояв на відкритій місцевості. Над головою не було вже шатра з чорних крон дерев, а висіло сине поле, на якому паслися вівці. Місяць-пастух незворушно стояв посеред отари, певен того, що жодна вівця не залишить місця випасу. Я впізнав і Велику, і Малу Ведмедиці, і Стожари, але всі ці сузір’я були ніби не на своєму місці. Надія зорієнтуватися по зірках так же швидко погасла, як і спалахнула. Попереду тьмяно поблискувало чи то озеро, чи то болото, по краях якого кущилися невисокі рослини. Я перетворився на зір і слух. На чорній гладіні розкидано якісь предмети. Ті предмети, ніби й нерухомі, проте вряди-годи здригаються. То якісь істоти. Поміркувавши,

я вирішив, що рятівне плато знаходиться на протилежному кінці водоймища і, як на тортури, подався знову до лісу. Ступивши кілька кроків, аж підскочив від несподіваного ревіння, що долинало з прибережних кущів. Кричала велика тварина. Враз тими звуками сповнилося водоймище, яке ніби тільки й ждало на сигнал. "Му-гу-му-гу!" Здавалося, реве стадо волів. Звуки ті, погулявши між щільними стінами лісу, гасилися в тумані, та по миті чулося нове ревіння і, здавалося, тому не буде кінця. "Му-гу-му-гу-му-гу!" Скоро я відчув, що надовго мене не стане — кволість прямо валила з ніг. І тут виникла думка нікуди більше не йти, а діждатися ранку. Інакше заблукаю, і тоді вже мені не вибратись. Нагодилося похиле дерево і я, порачкувавши по стовбуру, простягнувся на ньому за три метри від землі. У сенсі того заходу, правда, я сумнівався — комахи однаково добре лазять по деревах, як і по землі, до того ж багато з них пікірують прямо над головою. Все ж інстинкт штовхнув мене на шишкувату спину лепідодендрона. Нажаханий багатоніжками, я кожної миті очікував нападу. Не помічаючи агресивності комах, я поступово спрямував свою увагу на сузір’я. Вони були в таких несподіваних місцях неба, що, здавалося, я дивлюся на них не з Землі, а з якоїсь іншої планети. В небі вряди-годи спалахували срібні віники комет… Напруження не може продовжуватись вічно, його розряджає короткочасне розслаблення. В одну з таких розрядок я заплющив очі. Здавалося, склепив їх лише на мить, щоб придрімнути, та коли важкі повіки піднялись, ночі як і не було. Першою з’явилася думка, що все те я пережив у сні, але гостре пальмоподібне листя, яке високо-високо вгорі лоскотало небесну блакить, повернуло до дійсності. Я зразу відчув запах болота, тупі шипи стовбура, які муляли спину, комашине дріботіння і цокотання. Ще відчув у собі силу і шалений голод. Дерево, на якому ночував, підгнило з коріння, проте впасти не давали велетні, що обступили його. Чорне павутиння ліан надійно приснувало його до сусідів. Отже на мене не напала жодна комаха. Я для них був істотою незвичайною, не схожою на жоден із комашиних видів, які розвивалися, чинили усталений мільйонами років екологічний обмін у буйному карбоновому біомі. Одні комахи харчувалися рослинами, інші, хижаки, пожирали подібних до себе, я ж випадав з раціону тих і других, і поки я їх не займав, вони мене

просто не помічали. Сплигнувши на землю, я помітив крізь густу колонаду дерев те озеро, до якого вчора заблукав. Не кидаючи ломаки, подався по своїх слідах. Клята печія всередині не давала перепочинку й на мить, це вона штовхнула до озера в сподіванні на якусь їстівну здобич. Може, десь на земній кулі і не гидують комахами, проте я віддав би перевагу жабі або слимакові… При самій воді росли рідкі кущі папороті, догнивали стовбури велетенських кордаїтів, усюди поблискували на осонні пухнасті латки моху. І тут я відчув неспокій. Спочатку не второпав, звідки він — ліс-бо зостався за спиною, а водоймище мирно собі поблискувало на сонці. Про всяк випадок я спинився, та так і вкляк на місці. Предмет, який я спочатку сприйняв за великий корч, ворухнувся і знову завмер. На мене балушилися булькаті очі велетенської амфібії. Все її грузьке тіло з короткими лапами і куцим хвостом вкривали брудно-зелені кощані нарости. Півметрове, схоже на риб’яче, рило, здається, складено з уламків черепашачого панцира. Ця броньована потвора лежала на зелених подушках моху нерухомо, як опудало, всього за кілька кроків від мене. Раптом відчув, як засвербіли, а потім аж запекли п’яти, і хутко кинувся до лісу. Спинившись на безпечній відстані, відзначив, що розкохане тіло амфібії розвернулося до води і поповзло, а певніше "попливло" по траві. Куці перетинчасті лапи і приплюснута риб’яча паща, всіяна дрібними гострими зубами, нагадала мені тих кистеперих риб-переселенців, яких я зустрічав у девоні. Марно я тікав: стегоцефал звивався, аж його гладкуще тіло бралося брижами, відштовхувався лапами від купин моху і нарешті сяк-так допхався до озера. Тоді повернув голову в мій бік і несподівано голосно ревнув. Враз відгукнулося "му-гу-му-гу-му-гу" з різних боків водоймища, і берег заходив ходором від великої кількості стегоцефалів, які досі непомітно вигрівалися на осонні в пухких перинах моху. Я швидко збагнув, що цих неповоротких істот нічого боятися, і з цікавістю спостерігав за їхнім дивним способом пересування. Плече і стегно в них рухалися тільки в горизонтальній площині, отже лапи могли переставлятися лише при змієподібному звиванні всього тіла. Ті рухи ніщо інше, як плавання, перенесене на сушу. Примітивні амфібії ще не ходили, а "плавали" по суші. Їх було так багато, що коли всі вони опинилися в озері, рівень води піднявся. Я знову наблизився до місця їхнього тирла, прощупуючи

ломакою кущі папороті і пухнасті островки моху. Чим ближче підходив до берега, тим гнітючіший сморід душив мене. Смородом сходили зелені екскременти, в яких видно було риб’ячу луску, рештки хітину, неперетравлені лапи комах. Далі йти я не зважився, бо ноги вже по кісточки грузли в болоті, яке зрадницьки ховалося під щільним шаром моху. Амфібії між тим завмерли, і коли б не опуклі жовті люстерка на броньованому рилі, звернені в мій бік, можна було б подумати, що то неживі предмети.

Дивно, але ліс мене більше не лякав. Я до певної міри вже знав його закони, а саме: не дратувати мешканців. Довго стояв на галявині, марно вдивляючись у туманний присмерк лісу: на відстані півсотні метрів стовбури перетворювалися в суцільну темну колонаду, обвиту чорним гаддям ліан. І тут, як і вчора, мені спало на думку, що схил плато, де стоїть моя лабораторія, мусить бути розташований в протилежному від водоймища місці, і я подався по своїх слідах. Спочатку була драглиста поверхня, і сліди на ній розпливались, далі пішов грузький глеїстий грунт, на якому чітко проступали заглибини ступень сорок третього розміру. Голодний і стомлений, я довго петляв між живими і повваленими деревами, уникаючи пнів і дуплистих стовбурів, павучачих тенет, котрі часто нагадували вивішені сушитися рибальські сіті. І раптом я помітив колонію білих грибів, тих самих грибів, при вигляді яких у мене вчора аж слинка покотилась. Біля найбільшого сидів півметровий коник і обкушував шляпку. На мене він зреагував, коли я замахнувся палицею. Колючкуваті лапи підкинули його над землею, і він, тріпнувши яскраво-червоними крильцями, відлетів. Я ледь стримався, щоб не загнати зуби в холодний соковитий гриб. Коли тварини його їдять, отже, він не отруйний. Я почав напихати кишені вологими шматками — найменший з грибів не вліз би цілим до кишені. Коли вже класти було нікуди, я озирнувся, шукаючи підходящої місцини, де б можна було розвести багаття. І враз у просвіті між деревами помітив рожеву смугу. То було місце моєї стоянки… — Від хвилювання в голосі Марії вчувалося тремтіння, і Чумак спинив її:

— Відпочиньте, Маріє… Не знаю, що й думати, але написане тут є чіткою схемою розвитку живого. Щоправда, судячи з прочитаного, Заміховський жодного разу не потрапив у льодовикову епоху. А втім, він міг її просто не помітити, потрапивши на початок або кінець якоїсь із них. Скоріше, кінець. До речі, великим революціям в історії живого передували заледеніння або зниження температури клімату.

— А від чого може знижуватись температура на Землі? — запитав Славко, який за час, поки Марія читала, посерйознішав на обличчі.

— Різні є гіпотези, — відказав учений, — але найгрунтовнішою, як на мене, є та, що розглядає Землю, як частку космосу. Земля у складі Сонячної системи обертається по галактичній орбіті. Двічі на галактичний рік, а він триває близько 274 мільйонів років, Сонячна система перетинає галактичну площину, в якій знаходиться безліч туманностей. Такі туманності є рештками зірок, що колись спалахнули. З одного боку вони — джерело іонізуючої радіації, з іншого, заповнивши простір між Землею і Сонцем, затримують сонячні промені. Як бачите, живий світ зазнає двічі на галактичний рік зміни клімату і одночасно — впливу космічної радіації. До речі, розумієте тепер, чому Заміховський не зміг зорієнтуватись по зірках, щоб вийти з лісу?

— Сонячна система знаходилась не в тому місці галактичної орбіти, що зараз… — висловив припущення Славко.

— Напевне.

— Що ж виходить? — обізвалась Марія. — Наявність тих чи інших істот на планеті залежить від положення Сонячної системи у Всесвіті? Отже й на нас, людей, чекають такі ж випробування, як, скажімо, на кистеперих риб.

— Це важке питання, Маріє, — сказав учений. — Настане час, коли найважливіші проблеми, що стоять перед людством, будуть остаточно розв’язані…

Марія знову почала читати:

— Палеозой, пермська система, 270 мільйонів років до наших днів.

Учителю!

Плато незмінно височить над низиною, його поверхню вкриває шар піску, крізь який місцями випинаються брили зализаного вітром рожевого граніту. Круті "спини" тієї породи скидаються на постаті тварин, що вклякли на голодному пасовиську. Єдина рухома субстанція краєвиду — західний вітер, який змітає пісок у долину. Рвучкі пориви супроводжуються шерхотом крупинок в ілюмінатори. Сонце в зеніті, на розпеченому небі ні хмаринки… Переступаючи поріг лабораторії, я почувався більше мисливцем, аніж дослідником. Крім заплічної торби, пасок мій обтяжувала сокира, з допомогою якої я мав намір вкоротити життя котромусь із наших далеких родичів — мешканців пермської системи. Глибокі колись урвища-водостоки тепер обсипались, віддалік виднілись озерця і гаї, а ген на обрії — суцільна фіолетова смуга пагорбів, вкритих лісом. По кількох хвилинах ходи під подувами вітру наблизився до гаю з дивних рослин, стовбури яких нагадували бочки, а деякі навіть — кулі, прикрашені зверху жмутком розкішного папоротеподібного листя. Такого ж виду рослини, тільки стрункі та високі, схожі на пальми, вгинаються під вітром. Учителю, я на той пейзаж дивився голодним поглядом, марно шукаючи під деревами плодів. Не було їх і на деревах. Папоротеподібний лист, який я зірвав з "бочки", виявився гіркуватим і відгонив вогкістю, я з огидою виплюнув ту жуйку. Махнути мені рукою зараз на пермську флору, якщо вона не в змозі заглушити невдоволеного буркотіння шлунка. Хоча мушу сказати, що той гай над озером із екзотичних рослин дуже нагадує затишну оазу. Тут і вітер не навісніє, і в затінку посидіти можна. Та коли я знайшов підходящий камінь і оглянув його з усіх боків — обачність уже

стала звичкою — мені раптом перехотілося на ньому відпочивати. Під пласкою похилою брилою, на яку падала тінь від "пальми", нерухомо лежали ракоскорпіони. Як мертві. Я відійшов на безпечну відстань і пожбурив у них шматком породи. Ой леле, учителю, та це ж справжні скорпіони, з третину метра завбільшки! Сегментисті тіла із швайкою на кінці вмент загнулись, готові до атаки. Один навіть кинувся в мій бік, але чомусь спинився, над головою погрозливо затремтіло жало. Я згадав, як в ордовику триметровий родич цих потвор розправився з трилобітом і мені стало зле. Хай їм грець! Краще б цим тварюкам і не виходити на сушу… Біля озера флора розмаїтіша. Тут ростуть навіть лепідодендрони з лускатою корою, кущі папороті, хвощів, плауна і якісь листки — соковиті, м’ясисті — без стебла, ростуть прямо з землі. Я знаю, що скорпіон нічна тварина — вночі полює, вдень спить, але у страху очі великі: оглянув кожен кущ, кожен камінь, шукаючи, щоб його з’їсти. Навіть думка промайнула, а чи не порішити одного з членистоногих, адже колись вони були ракоскорпіонами, а раки ми любимо, особливо до пива. Я раптом побачив себе в барі "Тополя", офіціант ставить два кухлі жигулівського і таріль з двома червоними… скорпіонами. Але ж і асоціації! Так можна з глузду з’їхати. Раптом я спинився вражений. Біля самого берега на осонні, куди не докочувались хвилі, лежало з десяток яєць, схожих на гусячі. Я кинувся до лунки в піску, забувши про пересторогу. Учителю, то й справді яйця, хоча й без звичайної твердої шкарлупи, схожі скоріше на капсули з еластичної міцної плівки. Я зачерпнув з озера води і, поклавши в бляшанку три яйця, поставив її на спиртівку. Вітер завивав у кронах, плутався між деревами, але вогника не задув, бо я сховав спиртівку в заглиблення, яке вирив у піску. Голод затуманив свідомість, і я забув про володаря кладки яєць, навколо якої рясніли п’ятипалі перетинчасті сліди. Вони вели в кущі "подорожника" — так я назвав подумки ту рослину з широкими грубими листками, що росла під лепідодендроном. Я боявся тільки одного, щоб оболонки яєць не луснули в окропі, але потерпання були марними… Обпікаючи пальці, обдер плівку і рішуче вкусив. Звичайне яйце! Правда, жовток трохи затвердий і відгонить якимось нетиповим для пташиного яйця запахом. Але ж, учителю, це їжа, поживна і смачна! До того ж не треба нікого вбивати. Я вирішив забрати решту кладки, вмістивши її в дві бляшанки

на зразки фауни. Озеро хвилювалося. Шматки піни, підхоплені вітром, долітали аж до дерева, під яким я обідав. Раптом почув сичання. Спочатку здалося, що то піна. Вона, падаючи на пісок, сичить. Аж ні, сичання чулося з кущів, за кілька кроків від мене. Я підхопився. З-за дерева, розжовуючи листки "подорожника" і папороті, повзли два стегоцефали. Та по миті я переконався, що це не стегоцефали. Їхні тулуби хоч і звиваються, як у амфібії, та рухаються вони значно легше. Ці істоти вже не "плавають" по суші, а шкутильгають, підтягуючи живіт над землею. Коли б не риб’яча паща, втикана частоколом зубів, і не мозаїка ороговілої шкіри, що покриває тіла, істот цих можна було б мати за рептилій. Вони таки нагадують чимось середнього розміру варана. От тільки прудкими їх ніяк не назвеш. Я спостерігав з-за дерева, як тварини підповзли до лунки, в котрій недавно лежали яйця, і, знайшовши її пустою, почали розгублено озиратися. Пласкі вишкірені пащі обертались майже на 180 градусів. Вони дедалі збуджувались, животи попідтягувалися, кінці куцих грубих хвостів позагиналась. Нарешті, здогадавшись, хто грабіжник, кинулись до мене. Вони сичали, немов двоє роздратованих гусей. Так я їх і злякався! Що не кажіть, учителю, а шлях до свідомості людини лежить через її шлунок. Мені вистачило лише трьох яєць, щоб із мисливця знову перетворитися на вченого. Я дивився вже на півметрових тварин не як на "комору м’яса", а як на об’єкт досліджень. Вони схожі одночасно і на амфібій, і на рептилій, хоча від рептилій відрізняються відсутністю шиї, а від амфібій — браком отворів для дихання у воді. А втім, може, такі органи й існують на межі голови й тулуба, та я їх не розгледів, бо боявся підпустити розлючених сеймурій ближче до себе. Вони таки нагадують викопних сеймурій… Між тим мене притягувала фіолетова смуга пагорбів на сході, я попрямував туди. Спочатку йшов берегом по вогкому піску, на якому вряди-годи траплялися п’ятипалі перетинчасті сліди, а в воді повзали розмаїті молюски, які не відрізнялися від тих, що траплялося мені бачити на березі карбонової водойми і навіть силурійського моря. Здебільшого ті істоти мешкають у спірально закручених хатках і, на відміну від наутилоїда — пожирача трилобітів, мають невеликі розміри — завбільшки з мій кулак. Багато двостулчатих молюсків, схожих на наші річкові скойки. Трапився риб’ячий кістяк, з оселедець завбільшки,

виметені хвилею на сухе шматки пемзи, суглобисті корчі. В міру того, як віддалявся від берега, йти ставало важче, ноги грузли в піску, а плечі, хоч їх і прикривала сорочка, починало пекти. Дерев дедалі менше, проте трапляються частіше випнуті з піску брили рожевої породи, а ще далі під гору громадяться скелі. Я здивувався, помітивши поряд з тими валунами фіолетовий кущ небаченої досі рослини, який нагадував віяло. Гнаний цікавістю, я повернув до скель, обходячи кожен камінь, щоб, бува, не напоротися на скорпіона. Та по хвилі куща не стало. "Міраж!" — подумав я здивовано. І раптом помітив великі п’ятипалі сліди і борозну між ними. Сліди вели до скель і належали великій тварині. Вони були глибокі, а відстань між передніми й задніми відбитками сягала двох метрів. На безпечній відстані я обійшов кам’яне громаддя, але тварини ніде не було. Натомість помітив вхід до печери в половину людського зросту. Сліди вели саме туди. Облюбувавши невелику скелю, я оглянув її з усіх боків, а тоді сховався за неї і став спостерігати за печерою. Коли б не вітер, який періодично швиргав піском, мені б і зовсім не зле велося в затінку гранітної брили. Та ось у сутіні печери щось заворушилося, по хвилі з’явилась голова, схожа на крокодилячу, в кривих зубах якої звивався великий скорпіон. Комаха ворушила клешнями, тикала жалом в рило тварини, але тій було байдуже — голову вкривали рогові нарости. Опинившись на сонці, звірина почала жувати скорпіона, я навіть чув, як хрумтить на зубах хітин. За мить членисті лапи вирвало вітром з пащі й понесло до озера. На спині звіра стовбурчився великий плавник, який тягнувся від голови до хвоста. Спостерігаючи, як із щербатої пащі раз по раз вилітає червоний язик і як похитується з боку в бік люта голова, я відчув нездоланний свербіж у п’ятах. Звір мав товсті широко розставлені лапи, в яких угадувалась могутня сила. Якщо тварина така ж прудка, як її далека родичка-ящірка, мені каюк. А що звір мав бути прудким, я впевнився, співвіднісши розмір тулуба з розміром лап. Утримувала мене в криївці тільки надія, що "драконові" замало одного скорпіона на обід, і він зайде в печеру по нового, я ж тим часом накиваю п’ятами. Та родич стегоцефала і сеймурії, либонь, мав інші плани. Він, звиваючись тулубом, поплентався вниз. Сильний вітер надимав плавник, і рептилія не йшла, а маневрувала, як вітрильник, весь час намагаючись, щоб вітер дув їй під кутом до спини. Вона пройшла повз мою схованку, на відстані

якихось п’яти метрів, і я, причаївшись, спостерігав, як вітер вириває жменьки піску з під п’ятипалих кігтистих лап. Коли небезпека минула, я подумав: ну, навіщо тварині той перетинчастий плавник? У воді, скажімо, він править за стерно вертикального стану риби, а тут, на суходолі, навіщо? Можливо, його призначення бути радіатором сонячного тепла. Але ж чому тоді в нашому антропогені нічого подібного немає? По роздумах я дійшов висновку, що той плавник — рудимент. Тим часом звірина вже маячила поміж прибережними деревами. Поволі страх поступився цікавості: кортіло довідатись, які мешканці, крім скорпіонів, населяють печеру. Я вже мацнув заплічну торбу, щоб переконатися, чи на місці ліхтарик (після випадку в карбоні я з ним не розлучаюсь), та раптом з’явилась нова думка: а що як скористатися з димовухи? Не доведеться ризикувати — дим вижене з печери все живе. Тут-таки витяг гребінець, востаннє провів ним по волоссю і туго загорнув в паперовий конверт на гербарій. Та спочатку вирішив оглянути кам’яне нагромадження, в якому зяяла печера. Воно нагадувало руїни старовинного замку під горою, який наполовину замело піском і зализало вітром. Я пішов в обхід, щоразу натрапляючи на п’ятипалі сліди. Через півсотню метрів опинився на "даху" того звалища. І що я там побачив, учителю! Кладку яєць, завбільшки з диню середнього розміру. Вони лежали прямо на камені, який, з сонячного палу, був нагрітий градусів до сорока. Яйця мали сіру тверду шкаралупу. Все це цікаво, але володар кладки, який пішов на водопій, мав скоро повернутись. Отож я поспішив униз, до печери…
Прикрившись від вітру, запалив край гребінця і, коли пакет сильно загазував, пожбурив його в чорну пащу печери. Сам відбіг на десяток метрів. Колись хлопчаком я виганяв у такий спосіб вужів з їхніх схованок на березі Конки. Невдовзі з печери заструмувало, а по хвилі вся квадратна діра вже сходила ядучим димом. І тут із сизого марева з’явилася спочатку голова "дракона", а потім і весь він, немов матеріалізувався, як у східній казці. На мить я вріс в пісок. Мене паралізували очі, які блищали на сонці, як два люстерка. Поряд з очима, на тому місці, де в рептилії скроні, щось пульсувало. Це була точна копія того пожирача скорпіонів, що подався до озера. Вітер швиргонув йому в рило хмару диму, і звір несподівано голосно гарикнув. Блиснули криві

зуби, вискочив і зник тонкий червоний язик. І тут пісок, в який вросли мої ноги, перетворився раптом на потужну пружину. Після кожного озирання "пружина" підкидала мене все вище, і я вже не біг, а стрибав, як заєць. Рептилія ж перебирала товстими лапами легко, як наша ящірка, а тільки рухалась короткими перебіжками, і це мене поки рятувало. Зупиниться, випустить довгий і червоний, як блискавка, язик, і знову з-під лап, як з-під танкових траків, здіймається курява. Відстань між нами катастрофічно скорочувалась, я вже чув стрекотання, яке долинало з пащі. Мені навіть вдалося, що ось-ось займеться батист сорочки на спині від того дихання. І тут майнула думка: я ж тікав за вітром, але й "драконові" вітер допомагає, отже, слід змінити напрям, так щоб вітер дув йому в плавник. Озирнувся — щербате рило в якихось двох-трьох кроках від мене. І тоді я пожбурив у нього заплічним мішком. Рептилія спіймала його на льоту, зімкнула щелепи, і я почув, як брязнуло потрощене скло банок. Пробігши з півсотні метрів, я спинився знеможений, важко хекаючи. Чудовисько між тим терзало рюкзак, а тоді почало його ковтати. Я з жахом спостерігав, як роздувається безрозмірне воло і як востаннє блиснули хромовані застібки на кишенях рюкзака. Та чудовиську виявилося замало заплічної торби з усім її начинням і воно, підібравши черево, кинулося в мій бік. Але я за ту мить, коли звір розправлявся з рюкзаком, устиг увібратися в силу, до того ж моя ноша тепер обтяжувала мого ворога, а не мене. Отож дременув нагору, пересилюючи опір вітру, котрий дув мені в правий бік. Вже не лякали скорпіони, я перестрибував через брили породи, в затінку яких вони могли кублитись, і тут перечепився через каменюку і впав у пісок. Коли підхопився, в гарячці хапаючись за сокиру, то побачив, що рептилія далеко відстала. Вона не так гналась, як боролася з вітром. Сильні пориви його напинали плавник, який тепер нагадував фіолетове вітрило. Звір ледь утримувався на ногах. Раптом він почав звиватись, корчитись, а тоді, роззявивши пащу, виблював мій рюкзак. Одночасно до слуху долинуло довге натужне ревіння, яке на мить перенесло мене на берег карбонової водойми. Але тільки на мить, звук той, хоч і нагадував віддалено голос амфібії, але належав рептилії. В ньому вчувалась лють і якась туга. Враз луною відгукнулося від озера, а по хвилі між прибережними рослинами замиготів фіолетовий плавник. То родич мого

переслідувача поспішав у наш бік… Я вкрай виснажився. З одного боку пекуче сонце і грузький пісок, з іншого — соромно навіть про це писати — страх. Мене охопив такий смертельний страх, який трапляється тільки у сні. Хай їм біс, тим рептиліям! Я ледь переставляв ноги, до того ж відчував пекельну спрагу. Та скоро пересвідчився, що пагорби, до яких прямував, зовсім не пагорби, а ліс. Дерева в ньому ростуть так густо, що крони їх сплелись у суцільне склепіння. Наблизившись, я впізнав з-поміж них кордаїти, сигілярії. При березі, між лісом і озером, виступають з води пагони хвоща і плауна, а над ними пурхають велетенські бабки з блакитними очима. Вода в озері виявилася солоною, до того ж пахла болотом, і я подався шукати джерело. Скоро його знайшов, воно витікало з-під плаского каменя при самому березі. Довго пив, підставляючи під джерело складені човником руки, а тоді ліг на нагрітий сонцем камінь і лежав у забутті доти, аж поки не відчув, як по тілу розливається сила… Коли я нарешті оговтався, то почав відчуватися якось незатишно, мене навіть пойняла тривога. Проте скільки не видивлявся довкола, нічого загрозливого не помітив. Дракони, як два фіолетові вітрильники, "пливли" до печери. Під каменем, на якому я розташувався, не було жодної щілини, де б сховався скорпіон, та й з лісу нічого не загрожувало. І тут увагу привернули концентричні кола на воді.

Прикипів поглядом до того місця, звідки вони розходилися, але, крім заростей хвоща і плауна, а ще зеленаво-рудих латок жабуриння, нічого не помітив. Тим часом хвилі однакової амплітуди, ніби їхнім джерелом був вібратор, продовжували розходитися по воді, майнула думка, що в кущирях виділяється болотний газ, але ж чому не чути булькотіння? І тут вітром хитнуло зарості хвоща, і я побачив у просвіті дві молочно-білі кулі завбільшки з невелику диню. При виді тих двох куль мене аж млость пройняла і щось невидиме потягло в воду. Але в пригоді став мій вічний дух протиріччя. В житті я звик протидіяти чужій волі. Коли в дитинстві мене змушували сідати за уроки, я йшов ганяти м’яча, коли ж радили погуляти, я сідав до книжок. Інколи я навіть протидіяв сам собі. Отож, відчувши, як мене невтримно щось тягне в воду, я подався нагору. Враз невидимий зв’язок між мною і тими двома кулями

обірвався, стало легко, ніби виплутався з тенет. Та дослідницький рефлекс, набутий за тривале мандрування в часі, що вже став рисою мого характеру, змусив підняти замашну мушлю, яких тут чимало, і пошпурити в куширі. Але замість плюскоту почулося, як щось глухо гупнуло, і тієї ж миті те, що я прийняв за жабуриння, перетворилося на острівець, відірвалося від води, мабуть, на висоту мого зросту і, блиснувши проти сонця білим черевом, впало на пісок за кілька кроків від мене. Я ж не став очікувати, поки істота, завбільшки з доброго вола, зробить ще один стрибок… Учителю, оте страховище виявилося жабою. Спостерігаючи з безпечної відстані, як у неї вібрує воло (це від нього розходилися по воді хвилі) і поблискують навпроти сонця нерухомі лупаті очі, я відчув, що, впізнавши в амфібії жабу, раптом позбувся страху. Ніби й не від неї щойно тікав. Хіба можна боятися істоти, родичок якої ще хлопчиськом я бачив на березі Конки?

Сівши на задні лапи, жаба застрекотала. Велетенська паща з частоколом коротких зубів все ж давала знати, що це не та беззахисна істота, з якою я колись безпечно бавився. Жаба довго стрекотала, не зводячи з мене баньок. Її вологу, зеленаво-руду, як переспілий огірок, спину швидко сушили вітер і сонце. Тим часом я знову відчув невидиму силу, що тягла до неї. Розлючений новою спробою заманити мене в пащу, я підняв чималий камінь і пожбурив ним у амфібію. Та камінь відскочив від роздутого вола, ніби то був надувний матрац. Мабуть, переконавшись, що на мене її навіювання не діє, тварина незграбно розвернулась і поповзла, а певніше — "попливла" назад. Перетинчасті лапи гребли пісок точнісінько, як воду. Тулубом і рухами вона нагадувала карбонового стегоцефала, не вистачало тільки хвоста і ороговілих латок на шкірі. Опинившись у заводі, вона несподівано голосно кумкнула і попливла в куширі, над якими пурхали півметрові в розкриллі бабки. Я вже збирався повертатися, щоб іти, та раптом побачив, як жаба блискавично вихопилася з води і проковтнула одну з бабок, що сиділа на стеблі хвоща…

— Хіба й справді світ колись знав отаких страховиськ? — озвався Славко, щойно Марія зробила невелику паузу.

— Знав, Славко, ще й не таке знав… — На сірому обличчі вченого тліла добра посмішка, в якій водночас вчувалася й іронія. — Природа йшла до вершини свого творіння — людини — навпомацки. А відтак і помилялася часто. Ну навіщо, скажімо, було створювати оте віяло на спині рептилії або рогові нарости на тілі стегоцефала і сеймурії? Та разом з тим у перші мільйоноліття після виходу амфібії на суходіл сталися також зміни, які згодом відіграли роль і в розвитку людського скелета.

— Ви хочете сказати, що людина успадкувала щось від тих потвор, які мало не зжерли нашого Олексу? — обурилася дівчина. В її блискучих чорних очах ще не пригас страх від прочитаного.

— І від цих, і від багатьох інших, — відказав Чумак.

Дівчина непомітно поглянула на своє відображення в люстерку.

— Ну, наприклад, що саме? — запитала.

— Найзагальніше — симетрію, а конкретно — кульовий суглоб. Якщо рибі досить було, щоб плавник рухався тільки взад-вперед, то наземній істоті цього вже було замало. Виникла потреба у бокових, потім і в кругових рухах кінцівок. Отоді й почав "розроблятися" кульовий суглоб. Це був великий винахід природи, яким скористалися всі хребетні. Водночас видовжувався і перетворювався на п’ятипалу кінцівку плавник. Завдяки цьому тварина вже могла пересуватись по нерівній поверхні і утримувати тіло над землею. Та, мабуть, найістотнішою зміною було збільшення черепної коробки у перших мешканців суші. Та це й не дивно. В морі життєві умови одноманітні: температура, освітлення і кількість харчу змінюються мало. На суходолі ж постійно відбувається зміна тепла й холоду, сонця й дощу, виникають урагани, пожежі, повені, епідемії. І тварина на все те мусить реагувати, а отже й розвиватися.

— А як ви гадаєте, Мирославе Петровичу, — мовив Славко, торочачи рудого вуса, — людина успадкувала від нижчих істот тільки особливості скелету чи, може, й психіки? Наприклад, потяг до блукань?

Учений на мить насупив кущики брів. Уловивши ту зміну на його обличчі, Славко додав:

— Я знаю… Може, я поставив не дуже кваліфіковане запитання. Адже я не спеціаліст — в палеонтологію прийшов з математики.

— Щоб відповісти на це запитання, потрібні знання вищого порядку, — насупленість на обличчі вченого поступово змінювалась поблажливою посмішкою. — На жаль, наука ще їх не має.

— А як ви гадаєте, Мирославе Петровичу, — мовила дівчина, — таку рису, як єхидство і поміркованість, людина успадкувала від примітивних істот чи виробила в собі сама?

— Годі вам, годі… — м’яко закликав Чумак.

— Прийде скоро Олекса, я в нього запитаю, чи йому траплялися в мандрах помірковані, обережні і в той же час єхидні істоти. Мусимо знати, хто з пращурів наділив людину тими рисами, — сказала Марія.

— А поки що продовжимо читання, — нагадав учений.

Дівчина взяла лабораторний журнал і почала читати:

— Прямуючи до лісу, я щоразу наступав на спірально закручені мушлі молюсків, котрих бачив ще в силурійському морі. Більшість із них була пошкоджена, немов їх щось розгризало, мав бути якийсь хижак, що харчувався молюсками. Я намагався уявити його жувальний апарат, але моя фантазія далі "дракона" не сягала, пригадав навіть брязкіт склянок, коли заплічний мішок опинився в його пащі… Я зупинився на узліссі, де

росли низькорослі дерева — бочки з султанами лапатого листя, і почав вдивлятись у присмерк лісу. Це вже були не ті колоси, під якими я гуляв у карбоні. Їхні стовбури значно тонкіші, без гілок, схожі на кокосову пальму. Шкода тільки, що не ростуть на них плоди. Рожевий піщаний грунт місцями вкривають латки моху, а в особливо тінистих куточках розрослась папороть. Я і впізнавав, і не впізнавав знайомий з карбону ліс. Чогось подібного я вже зазнав, коли після кількарічної перерви приїхав у гості до бабусі і не долічився в садку двох найстаріших горіхів і водночас відзначив, що каштанове деревце, яке я посадив ще хлопчаком, вкриває тінню майже весь двір. Я не поспішав заглиблюватись у лісовий присмерк, який де-не-де протинало сонячне проміння. Дослухався до шурхотіння листя вгорі, до потріскування крил бабок, схожих на ту, котру проковтнула жаба, видивлявся на рожевому піску сліди. Мені навіть привиділася під кордаїтом велика перетинчаста лапа, схожа на жаб’ячу, але виявилося, що це був лист цього дерева. Багато стовбурів, як і в карбоні, обвивали товсті ліани, котрі нагадували сірі жили дерева. Вони обплутували вгорі крону, переплiталися з сусідніми і утворювали щільне шатро, крізь яке, немов крізь дірки, лише місцями проникало денне світло. Через це в лісі стояв присмерк. Навчений досвідом, я передовсім вирубав з ліани добрячу ломаку (сокира надто коротка, щоб служити надійною зброєю і, напруживши всі чуттєві органи, заглибився в ліс. Та не пройшовши й півсотні кроків, раптом уловив знайомий запах хвойної живиці.

Він видався таким рідним, що мені до болю закортіло додому, в антропоген. Але миттєвий спалах ностальгії заглушило нове відкриття. По прілій глиці, що вкривала пісок під сосною, (сосна — умовна назва, дерево більше схоже на секвойю, тільки не таке високе), бігла вервечка мурахів. Учителю, це не ті мурашки, до яких ми звикли. Ці — завбільшки з мій черевик. Тут вони теж виконують роль санітарів лісу, бо вервечка, яку я помітив, не зменшуючи швидкості, полізла на стовбур назустріч такій самій вервечці, що спускалася з дерева, тримаючи в клешнях великі личинки. До речі, "сосна"— єдине з дерев, у якого гілки ростуть горизонтально, вздовж усього стовбура. Забувши про небезпеку, спостерігав, як по втиканому глицею стовбурі ловко перебирають

довгими лапами комахи, та раптом відчув, що ціпок, на який я обіперся, щось сіпає. Ним цікавився один з членистоногих — добувачів личинок. Він уп’явся в костур двома гострими скобами ногощелеп, а троє з його компанії ворушили довгими антенами біля моїх ніг. Чи інфрачервоне проміння, що його випромінює тіло теплокровної істоти, чи

невідомий запах, чи щось інше, стримували їх вчинити з моїми гомілками те, що й з палицею. А від неї вже почала сипатись тирса. Піднявши її разом з мурахом, що в нього вчепився, я вдарив ним найближчого членистоногого і кинувся навтіки. По тому, як відчутно полегшала моя зброя, я зрозумів, що мурах розтулив "обценьки". У цих тварин, судячи з того, як дружно вони добувають харч, мусить бути висока організація, і тому я поспішав якомога віддалитися від місця інциденту. Пробігши з півсотні метрів, зупинився біля заростей кущистої рослини, що нагадувала водночас і папороть, і мімозу. Пересвідчившись, що за мною ніщо не женеться, я простягнув руку, щоб зірвати гілку на гербарій, та враз напоровся на гострі колючки. На пучках навіть виступила кров. Червоні цяточки нагадали, що я не в рідному антропогені, де знайома кожна рослина і кожна тварина. А скісне сонячне проміння, яке де-не-де проникало в хащу, свідчило про те, що сонце хилиться до заходу і, отже, мені слід думати про повернення. Щоб уникнути зустрічі з мурахами, попрямував схилами униз, де мала бути водойма. Навчений досвідом, я обминав повалені стовбури, зарості папороті і колючої мімози. Обходив плетива ліан, що місцями звисали, немов гігантські сіті… Нарешті опинився на узліссі з боку водойми. Проте йти стало важче — заважали зарості папороті, хвоща і отих соковитих м’ясистих листків, що нагадують подорожник і ростуть без стебла прямо з землі. А палиця тим часом мала роботу — я обмацував нею кожен кущ на своєму шляху. І, як виявилося, мав слушність. Коли ломака гулькнула в зарослі плауна, що росли неподалік від берега, там раптом щось аж "закипіло", і по миті вистрибнула істота, чимось схожа на крокодила. Все сталося так несподівано, що попервах мені здалося, ніби та істота матеріалізувалась із зелених котиків плауна — мала таку ж темно-зелену спину. Я сторопіло дивився на крокодила, який тікав від мене, стрибаючи точнісінько як жаба. Великі сильні задні лапи

підкидали його триметрове тіло високо над землею, і в променях сонця мені пощастило розгледіти поздовжні ряди гадючої луски чи ороговілих наростів, темно-зелених на спині і сріблясто-білих на череві. Полохлива тварина, здавалося, не мала голови. Паща, а точніше дзьоб, ріс прямо з тулуба. Учителю, оговтавшись трохи від шоку, я подумав, що все живе, котрому судилося мешкати на суші, має більші і потужніші задні кінцівки, ніж передні, ніби всі форми живого сконструйовано в одному конструкторському бюро, за одними ліцензіями. Що це? Закон природи чи випадковість? Істота, опинившись у воді і перебираючи ластами точнісінько, як жаба, занурилась і попливла при самому дні, місцями змулюючи прозору воду. Вигулькнула біля зеленого острівця, виповзла на сушу і аж тоді подивилася в мій бік. Ця амфібія, а може, й рептилія, головою схожа на рибу-голку. Вона часто заклацала дзьобом і це, мабуть, був сигнал, бо довкруж мене з кущів шугонули до води її родичі, їх було багато, і вони нагадували зграю наполоханих хвостатих жаб. Розвівши кущі, я побачив на місці їхнього тирла кладки яєць. Великі продовгуваті яйця розбуркали в мені апетит, адже я вже давно нічого не їв. Уявив на мить повну пательню (одного досить, щоб її наповнити), навіть почув шкварчання яєшні. Але то було тільки шипіння піни і плюскіт хвиль. Щоб не грабувати надто тварин, я брав з кожної кладки по яйцю. На жаль, їх умістилося в пазусі лише п’ятеро. Вони мали тверду шкаралупу і форму кабачка. Тим часом "стрибаючі крокодили" обсіли весь острівець, мовчки спостерігали за мною маленькими пташиними очима. А я стомлено дибав берегом, затоптуючи їхні трипалі, схожі на відбитки ніг велетенського водоплавного птаха, сліди. Незважаючи на те, що сонце давно скотилося з зеніту і вже недалеко йому було до верхівок дерев, пекуче проміння навіть крізь сорочку жалило спину. Страшенно закортіло освіжитись, та й помитись, я-бо не купався багато мільйонів років. Не вельми розмірковуючи, повиймав з пазухи і поклав на пісок здобич, роздягся і, оглянувши кущі і прозоре мілководдя, поволі зайшов у воду. Жадана прохолода вмить зняла з мене тягар злигоднів, яких я зазнав, блукаючи в часі, я плавав і пірнав, забувши про небезпеку, котра, можливо, чатує в пермському морі. Не залишив без уваги тільки острівець з "крокодилами-стрибунами". Раптом крізь плюскіт води до мене долинуло знайоме вже клацання. По миті воно

переросло в звуки цілого оркестру, єдиним музичним інструментом якого були кастаньєти різного звучання. Чи не обурюються господарі, що в їхні територіальні води вдерся чужинець? Хай обурюються, аби тільки не покидали острівця. Але тварини не мали такого наміру. Навіть ті, що сиділи при самій воді, подалися нагору. Звуки "оркестру кастаньєт" тим часом наростали, я навіть уловив у них якісь тривожні нотки, після чого уважно оглянув берег, чи, бува, не вештається в кущах якась звірина — ворог дзьобатих. Але там тільки вітер гуляв. Мене дедалі більше непокоїло цокотання, котре періодами так посилювалося, що за ним ставало не чутно плюскоту хвиль. І тут я помітив, як від острова, розсікаючи хвилі, рухається якийсь вертикальний предмет. Миттю зметикував, що то плавник, схожий на акулячий. Він наближався із швидкістю пущеної стріли. Я в паніці кинувся тікати, забувши про всі стилі плавання. Кажуть, страх надає сили. Дивлячись який. Якщо такий, якого зазнав я, то він навпаки — знесилює. Я все ж виборсався на берег і, ще не маючи певності, що вцілів, довго лежав, не в змозі поворохнути навіть пальцем. Тільки важко хекав і здивовано дивився на червоний і дрібний, немов потовчена цегла, пісок, котрий, здавалося, був просякнутий моєю кров’ю. А в пам’яті, наче сновидіння, стояла хижа паща акули, котра не встигла мене вхопити лише тому, що була надто велика, аби рухатись на мілководді. Тим часом потвора носилася взад-вперед паралельно до берега, її грубий метровий плавник зупинявся навіть в якихось десяти кроках від мене, і я бачив у прозорій воді шипасте чорне тіло. Такий же плавник носився навколо острівця з наполоханими істотами, змушуючи їх від страху голосно цокотіти дзьобами… Трохи оговтавшись і все ще не вірячи, що вцілів, я оглянув своє тіло: бліді руки й ноги були схожі на вичовгані корчі, які, проте, поволі наливалися силою. Довгі тіні дерев тим часом нагадували, що сонце не безкінечно висітиме над лісом і що я мушу ще завидна дістатися до стоянки, якщо не хочу потрапити на вечерю "драконам". Зіп’явшись на ноги, побрів до одягу, який виявився за два десятки кроків від того місця, де страх мене викинув на берег. І тут я почав відчувати пошпигування в проколотому пальці. Червоні росинки, що на ньому виступили, навели на думку, що акулу, можливо, притягнув запах крові, яка виділяється з проколотого пальця. Кров вони відчувають на

великій відстані. А хижачка немов сказилась, її чорний плавник несамовито різав хвилі біля берега. Друга акула, кілька разів зборознивши воду навколо острівця з наполоханими тваринами, теж спрямувала свій плавник до місця мого недавнього купання. Хоч як кортіло якнайскоріше покинути це прокляте місце, але вигляд яєць змусив мене затриматись. Хай там що, а того запасу енергії, що зостався в мені після купелі, надовго не стане. Отож надбив одне, надламав шкаралупу. Яйце виявилося свіжим і мало великий апетитний жовток. Я вицмулив без передиху більш ніж півлітровий його вміст. А коли нарешті перевів подих, воно мені мало не пішло назад: здалося, я випив коктейль із курячих яєць і жабуриння. Та водночас як рукою зняло тремтіння в колінах, а тіло сповнювалося силою скоріше, ніж я одягався.

— І як йому ото не гидко було? — перебив читання Славко. — Випити яйце якогось там жабо-крокодила!

— Та він же виснажився, — заперечила Марія. — Хоч чимось треба було підживитись.

— До речі, — зауважив учений, — між тими яйцями, які їв Заміховський у пермі, і яйцями, що їмо ми, принципової різниці немає. Все ті ж оболонки: перша-внутрішній мішок (амніон), в якому плаває в рідині ембріон (власне, рідина заміняє ембріонові озерну чи річкову воду), друга — мішок із запасом харчів для ембріона — жовток; третя — зародковий сечовий міхур ембріона. Всі три мішки вміщено у твердій, але проникній для кисню оболонці. Така ж конструкція яйця притаманна всім сучасним птахам і рептиліям.

— Навіщо природі було створювати таке дивне пристосування? — запитала Марія. — Чи не простіше — ікринка?

— Може, й простіше, але не надійніше, — відказав Чумак. — Запліднення амніотичного яйця було внутрішнім, відбувалося в тілі самки, і отже вірогідність виживання потомства була значно більшою. А

в риби що?.. Ікринка запліднюється після її відкладення. Щоб вижити, риба змушена відкладати сотні тисяч ікринок, більшість із яких стає здобиччю хижаків. А, як відомо з палеонтологічних знахідок і з оповідей Заміховського, тодішні водойми хижаками прямо кишіли. Це і безхребетні, і хижі риби, ласі до ікри, пуголовків та беззахисних молодих амфібій… Смакуючи сучасним амніотичним яйцем, — продовжував учений, — ми навіть і не подумаємо, що це диво із див. А тим часом конструкцію його немовби кимось було обмірковано і сплановано: ембріон, котрий спочиває в своєму мішку, має харч і воду, крізь непомітні оком шпарини в шкаралупі надходить кисень. За принципом яйце нагадує космічний корабель, з якого вийшли на сушу перші терронавти.

— А проте, — зауважив Славко, — вижила і живе до наших днів не хитромудра яйцекладна амфібія, а риба.

— Що правда, то правда, — погодився вчений. — Відкладаючи яйця в безпечному місці, над водою, амфібія наражала їх на іншу небезпеку. Нові умови, а надто сонячна радіація, від якої вже не захищав шар води, сприяли генетичним змінам. Створивши амніотичне яйце, амфібія започаткувала еволюційну лінію рептилії — найлихішого свого ворога. А мудрою, як ви кажете, була не яйцекладна амфібія, а природа. Інколи мені здається, що всі оті дивні тварини, що жили колись, це тільки видозміни однієї вічної в часі істоти, котра ні на мить не припиняла свого існування, тільки перевтілювалась з однієї форми в іншу.

Славко на те нічого не відповів, а Марія знову почала читати:

— Тим часом біля берега, немов дві скажені собаки, носились акули. Мені так кортіло чимось у них пожбурити, але довкола не було ні підходящого каменя, ні бодай мушлі. Тоді я наповнив порожню вже шкаралупу мокрим піском і кинув в один з найближчих плавників. Але моя "бомба", ще не торкнувшись води, зникла в велетенській акулячій пащі, яка на мить вигулькнула. Страх при повторному виді морського монстра однак не притлумив у мені радості від помсти, я-бо змусив його

наїстися піску. "Щоб тебе розперло!" — вигукнув я вслід плавникові, що віддалявся… Решту яєць вирішив забрати. Хоч вони й мають смак жабуриння, але поживні. Не питиму більше сирими. А варені вони, мабуть, такі ж за смаком, як і сеймурячі. Заклавши сокиру за пасок і озброївшись палицею, я почимчикував очеретом у той бік, де мав бути великий плаский камінь і джерело під ним. А клята акула від мене не відставала. Її грубий плавник то віддалявся, то прожогом наближався до берега, аж з води вигулькувала верхня половина велетенського чорного тіла з кривим, як ятаган, хвостом. І тут я відчув, як у мене дрібно зацокотіли зуби. Не можу сказати, щоб я так уже боявся. Акулячі маневри були скоріше згадкою про страх, аніж самим страхом. Проте зуби цокотіли дедалі сильніше, і той дріб посилювався з кожним наближенням акулячого плавника. Я намагався вгамувати ганебне цокотіння, але то було над мої сили. Щоб відірватись від переслідувача, я прискорив ходу і незабаром розгледів попереду, правда, ще далеченько звідси, в заростях прибережного хвоща плаский камінь, на якому не так давно відпочивав. Акула, мабуть, втративши надію поживитись, відстала, її плавник став швидко віддалятись до коралового рифу, що тягнувся вздовж берега на відстані кілометра і утворював фактично мілководну затоку, поросту плауном, хвощем, папороттю та колючою мімозою. Острівець з "крокодилами-стрибунами" — теж частина того рифу. З віддаленням акули стихало цокотіння зубів, а коли плавник розтанув серед хвиль, воно припинилось. Смуга вогкого прибережного піску, що віддаляла затоку від узлісся, дедалі вужчала, скоро її зовсім не стало, і мені довелося продиратися крізь кущі, з одного боку яких, у куширях, мешкають велетенські жаби, з іншого, в хащі узлісся — ще невідомо хто. А палиця знову мала роботу. Вона натикалася то на великих (завбільшки з пательню) молюсків, схожих на аммоноідей, то на равликів, що висіли на листках "подорожника". Коли мені залишилося ще з півсотню метрів до плаского каменя, за яким починалася відкрита місцевість, до слуху раптом долинув тріск, а точніше — хрупання. Здавалося, неподалік працює каменедробилка. Щоб більше не наражатись, я не став кидати в кущі мушлею, яких на березі доволі, а якомога тихіше попрямував на ті звуки. По тому, як до хрупання додалося ще й чавкання, я знову спізнав нестримного

цокотіння зубів. А до чавкання і хрупання додалося ще й гарчання. Мене прямо розривали два протилежних бажання: перше — якнайхутчіше дременути, друге — довідатись, що там у кущах. Гору взяв дослідницький рефлекс, і я почав скрадатися на звуки. Кущі, які ледь сягали мені по пас, змінилися високими заростями мімози. Відхиливши її колюче галуззя, я побачив звіра, який чимось нагадував карбонового стегоцефала — мав короткий грубий хвіст і ороговілі нарости на тілі. Проте гострі криві зуби, що випиналися вперед і загиналися назад, а також пласка гадюча паща свідчили, що ця тварина є такою ж ріднею сумирному мешканцю карбона, як кіт миші. Звір намагався розгризти великого аммоноідея. Довкола валялися вже шматки мушлі молюска, перепаскуджені зеленою слиною. Проте виколупувати м’ясо із скелета, що нагадував міцний баранячий ріг, було не так просто. Хижак на мить клав здобич, задирав голову, точнісінько, як собака, що порається з маслаком, а тоді знову на неї накидався. Я встиг помітити, що паща рептилії, крім передніх гадючих, має ще два ряди зубів. Це на них хрупав грубий вапняковий панцир молюска. Незважаючи на страшну пащу, пожирач аммоноідей не надто мене налякав, бо розмірами був не більший за сеймурію, до того ж мав короткі ноги, хоч і озброєні гострими пазурами. Він і ними користувався, щоб виколупувати м’ясо молюска. Аммоноідей був не єдиною його жертвою. Витоптане в кущах лігвище вкривали потрощені хатки равликів, двостулчатих черепашок, риб’ячі кістяки. Колючки мімози ковзали по ороговілій шкірі, як по кам’яній бруківці. Шкіра, надто на спині, нагадувала клапоть мощеної каменем дороги. Я вже збирався потихеньку відійти, та раптом звернув увагу, як зграя блакитних бабок, що сиділа на стеблах папороті між кублом і лісом, знялась і розлетілася в різні боки. Водночас заворушилися кущі. До лігвища щось підкрадалося. Досвід підказував, що я можу стати зараз свідком двобою, якщо тільки звір, котрий криється в кущах, не є родичем молюскоїда. Тим часом кущі ворушилися дедалі ближче від кубла. Я подумав, що істота або повзе на животі, або не дуже велика, інакше б я її вже помітив… Перше, що угледів, це дві фосфоричні цяточки в глибині заростей мімози. Кому належали ті два джерела люті, через сутінки, що там панували, не можна було вгадати. Та ось у просвіті між галуззям з’явився гачкуватий ніс, під яким біліли ікла, а по

миті істота випружинилась на весь зріст (вона таки підповзала на череві), і я побачив тварину заввишки з добре теля, в її грубих кривих ногах відчувалась могуть тигра. Наперекір моєму очікуванню рептилія не зробила блискавичного стрибка, вона якийсь час спостерігала за пожирачем молюсків, ніби очікуючи, поки той насититься перед смертю, навіть здалося, що пригас сатанинський полиск її очей. Та коли молюскоїд, відчувши небезпеку, повернув голову в бік некликаного гостя, той раптом зробив кілька дрібних, але швидких кроків, і його два жахливих ікла нависли над жертвою. Але й тепер хижак не поспішав, немовби очікував дій від супротивника, і щойно той ворухнувся, два ікла, ні — два міцних стилети, вгородилися в карк, з хрускотом пробивши рогові лати. Тієї ж миті напасник пригнітив жертву могутнім тілом і заходився рвати. Його страхітливі ікла, здавалося, ніби на те і створені природою, щоб їх заганяти в броньовані спини. Молюскоїд якийсь час сичав, а потім його короткі дебелі лапи востаннє сіпнулися, і він затих… Може, через солонуватий запах крові, котрий вдарив у ніс, а може, від самого видовиська, я раптом відчув млість у всьому тілі. Ще мить — і я гепнувся б непритомний. Інтуїтивно стис галузки мімози, крізь які спостерігав, і раптом відчув біль у пальцях. Знову поколовся. Гострий біль подіяв, як ліки від зомління і, думаю, врятував мене. Бо що завадило б хижій рептилії, почувши моє падіння, розправитись із непритомним зайдою з майбутнього? Вже й не намагаючись угамувати цокотіння зубів, потихеньку позадкував, водночас прислухаючись до глухого шматування і кавкання, яке чулося з місця трагедії. Та гнав мене звідти не так переляк, як видовисько звірячої жорстокості. Опинившись на безпечній відстані, я подумав, що вже десь бачив напасника. Коли б не крокодилячий хвіст, звіра можна було б мати за ссавця. Надто робили його схожим на ссавця верхня частина голови, ікла, очі з надбрів’ями та могутня розвинена шия. Сперше подумав, чи не нагадує він велетенську гієну? Та потім збагнув, що звір схожий на того, ким є насправді — хижого іностранцевія, мешканця пермі, реконструкцію якого я бачив у палеозоологічному музеї. А тільки кольору іншого. В музеї він зелений і ніби голий, а тут сильне тіло вкрите з боків, на спині й на голові ороговілими латами, решта шкіри зморшкувата, як у черепахи. Згадалися також Ваші застереження,

дорогий Мирославе Петровичу, щодо швидкості пересування хижака-іностранцевія, і я, уже вкотре, переконався в безмежності Ваших знань…

— Щодо останнього, Заміховський явно перебрав, — озвався Чумак. — Що ж до іностранцевія, то описане ним не суперечить науковій істині. Тварина ця хоч і вважається рептилією, але її відносять до ряду терапсид, тобто звіроподібних. Представники цього ряду за багатьма прикметами нагадують ссавців. Це і різної форми та величини зуби, і будова кінцівок. Якщо для примітивних рептилій характерна розкаряченість ніг, при якій верхні сегменти розходяться мало не горизонтально в сторони, то тут ноги розташовано прямо під тулубом… — мить помовчавши, вчений додав з усміхом: — Не хотів би я, аби нашому колезі довелося змагатися з цією твариною в бігові… А втім, побачимо, що буде далі. Продовжуйте, Маріє.

В лабораторії знову зазвучав голос дівчини, в якому вчувалося хвилювання:

— Сильне враження від побаченого на якийсь час притлумило обережність, і я напролом почав продиратися крізь прибережні хащі з однією лише думкою: якнайскоріше опинитися на відкритій місцевості. Не забував тільки палицею шуронути в підозрілий кущ. Тим часом густі тіні від дерев закрили узлісся і добиралися вже до куширів на мілководді… Нарешті я опинився біля плаского рожевого каменя, з-під якого витікало джерело. Я відчув раптом пекуче бажання якнайскоріше опинитися в лабораторії, зачинити двері і, лігши на спальник, забутися. Та між мною й домівкою нагорі проліг важкий і небезпечний шлях: в розжареному піску грузли ноги, а біля печери підстерігали "дракони". Я сів під каменем біля джерельця — треба було оговтатись, зібратись на силі — і уважно оглянув місцевість. На ній нічого не змінилося, якщо не рахувати скісного проміння, яким тепер сипало знесилене сонце і від якого біля валунів, а також біля поодиноких дерев у прибережжі лежали чорні тіні. Хоч як приємно було, прихилившись до теплого каменя, дослухатись, як булькотить поряд джерельце, але думка про гігантську

жабу — мешканку цих місць і хижака, котрий в півсотні кроків звідси шматує свою жертву, завадила мені в поновленні душевного спокою. На додачу я раптом відчув, як по животі щось потекло. Першою була думка, що розбилося яйце — я не дуже обережно продирався крізь кущі. Та водночас у пазусі щось заворушилось і почало лоскотати. Швидко розстебнувши сорочку, я побачив, що одне з чотирьох яєць тріснуло, а в лушпайках ворушиться маленьке "крокодильча". Якщо батьки цього маляти чимось нагадують рибу-голку, то саме воно майже нічим від неї не відрізняється, коли не рахувати перетинчастих лапок. Я його поклав на пісок, і воно безпомилково полізло до води. А опинившись там, пірнуло і причаїлось під кущем плауна. Воістину велику таємницю ховає від нас природа. Ну хто ж би вчив цю дзьобату істоту віднаходити воду? Правда, там на нього чатує не менша небезпека, ніж на суходолі, та ж акула чи жаба не промине нагоди підживитись, і, мабуть, це не єдині його вороги. Забирати чи не забирати трійко яєць, розмірковував я, перучи сорочку. Адже в будь-яку хвилину з кожного з них може вилупитись новий "крокодил". Та порівнявши шкаралупу яйця, котре щойно дало життя мешканцеві мілководдя, з цілими, я відзначив, що вона якась жовтувата, в той час як цілі яйця мали чистий білий колір. Воно було з давнішої кладки, а дозріванню, мабуть, сприяли температура мого тіла і поштовхи… Одягнувши вогку сорочку і поклавши в пазуху яйця, я вирушив у дорогу. Попутником моїм стала тінь, яка тягнулася праворуч від мене і на якій було зображено бородатого череваня з костуром. Я не наважився йти навпрошки, а подався повз ліс, щоб горою обійти печеру з диметродонтами. "Замок драконів" був не єдиним нагромадженням кам’яних брил. Аналогічні споруди, скільки бачило око, відокремлювали плато від похилої піщаної рівнини, що випохилювалася в берег. Вони, власне, були кордоном між пустелею і узбережжям. На шляху трапилася заплічна торба. Вона була подерта, перемазана всередині сеймурячими яйцями, проте дві банки і ліхтарик виявилися цілими. Я поклав ліхтарик у задню кишеню штанів… Відійшовши з кілометр від берега, звернув увагу, що порідшав ліс, а трохи вище, на кордоні з плато, дерев і зовсім не стало. Подолавши кам’яне нагромадження, я нарешті опинився на рівнині, єдиним пейзажем якої були рожеві бархани і різної форми валуни. Сонце ще не

торкнулося обрію, а до лабораторії лишилось два кілометри, і тому я вирішив перепочити. Підйом по грузькому піску, а також попередні поневіряння, щось та важили. Але я не встиг ще відчути тепла каменя, на який сів, як увагу привернув предмет, що наближався з глибини пустелі. Він рухався короткими, швидкими перебіжками, то зникаючи, то виростаючи на повен зріст на гребені піскової хвилі. І тут я відчув, як у мене почало здійматися волосся і дрібно цокотіли зуби. Тварина була схожа на іностранцевія. Ще одна коротка перебіжка, і вже не стало сумніву, що до мене поспішає саме цей хижак. Блиснула думка кинутись по кромці крутого схилу в бік лабораторії, але тут же зметикував, що так він мене ще скоріше перейме. Тоді я побіг стрімким схилом до лісу. На час загубив потвору з виду, але скоро вона нагадала про себе ревінням, що супроводжувалось хрипінням і хрюканням. Невдовзі й сама з’явилася на місці мого недавнього відпочинку. Знизу вона здавалася ще грізнішою. Відсутність вух і видовжена паща з двома білими іклами робили її схожою на леопарда, який зіщулився перед стрибком. Рогові лати поблискували міддю в променях призахідного сонця, а важкий хвіст щораз гупав у пісок, здіймаючи куряву. Тварина ніби вагалась: вартий я того, щоб заради мене спускатися схилом, чи ні. А я тим часом тікав до лісу, ще не знаючи, яким чином віднайду там порятунок. Серед найближчих рослин, до яких мені лишалося пробігти з сотню кроків, не видно було жодної "сосни", а сховатися можна було тільки в її гіллі. Натомість у піску сиділи "бочки" і "кулі", прикрашені розкішними султанами папоротеподібного листя. Серце прямо вивалося з грудей, і здавалося, ось-ось задихнусь від браку повітря. Спинився на мить і побачив, що тварина вже спустилася крутим схилом і тепер несеться моїми слідами. Я знову кинувся навтіки, не зметикувавши в гарячці, що, позбувшись трофею, котрий обтяжував пазуху, я полегшив би собі втечу. Спершу мене наздогнало хрюкання, а потім — тінь, яка, на щастя, виявилася такою довгою, що, поки наближався її власник, я встиг прийняти бойову стойку з палицею напоготові. Як у спортсмена відкривається друге дихання, так у мене перед лицем смерті з’явилась ясність думки і зник переляк. Я навіть подумав, що коли сьогодні загину, то через багато мільйонів років мої амінокислоти все ж проявляться в комусь із мешканців антропогену, дістався туди

безперервним ланцюгом одноманітних ланок "жертва-хижак". Але мені більше подобалася перспектива опинитися там власною персоною. Тому, як тільки рептилія, котра на мить завмерла в трьох кроках від мене, рушила, я вчистив її по голові, аж загуло. Такий удар коня звалив би, та тільки не іностранцевія. Звір загаявся лише на мить— ніби й не об його голову мало не зламалася палиця, і, як тільки я підняв її для повторного удару, напасник блискавично подолав двометрову відстань і загнав ікла мені в… Почувся звук подертої тканини, по животі потекло а в ушах зазвучала хоральна музика… Падіння одного з яєць крізь розідрану сорочку нагадало, що я ще живий. А тварина, мабуть, вирішивши, що жертва вже готова, неквапно злизувала довгим язиком з своєї морди жовток. Я встиг помітити, що пащу в неї "армовано" гострими, як у вівчарки або вовка, зубами, серед яких перламутром поблискували страхітливі ікла. Тим часом палиця, яку я встиг підняти, але не встиг опустити, знову гахнула мешканця пермі. І цього разу удар прийшовся по хижому носі. Я не став замахуватись повторно. Біг до рятівного лісу і мені здавалося, що тварина ось-ось вгородить у спину ікла. Встигав лише кинути скісний погляд, чи не наздоганяє мене її тінь. Сонце вже мостилося на ніч і через це тіні стали довгими-довгими. Та наздогнала мене не тінь, а якесь поліфонічне ревіння. Здавалося, кричала не одна істота, а кілька: одна ревіла, друга хрипіла, третя мукала. Аж не вірилося, що такі розмаїті звуки могли вилітати з однієї горлянки. Озирнувся, звір метляв головою, падав на брюхо і могутніми лапами намагався "здерти" з носа біль, знову спинався на весь зріст, не вгаваючи… Ліс уже був зовсім близько. Та, на жаль, тут росли високі пальмоподібні рослини, а також каламіти і кордаїти, на жодне з яких не видерешся через те, що розгалуження в них починалося з двадцяти і більше метрів від землі. До того ж значна частина коріння випиналася з землі, утворюючи щось на зразок підмурків Останкінської вежі. А там, у "підмурках" могло кублитися все, що завгодно. Деякі стовбури сірими удавами обвивали ліани. Я кидався вусібіч, але то, здавалося, був не ліс, а хаотична колонада велетенської занедбаної зали з темно-зеленою стелею. Як на руйновищі, згори звисали плетива ліан, а в "проломи" пробивалося проміння західного сонця. Тим часом ревіння стихло. Майнула думка, що звір здох. Але, озирнувшись, я з жахом побачив, що

потвора, здіймаючи куряву, несеться в мій бік. Її тіло і хвіст здавалися нерухомими, тільки дрібно-дрібно мигтіли криві ноги. Але найлихішим було те, що з пустелі, мабуть на ревіння збігалися родичі іностранцевія. З півдесятка їх короткими перебіжками спускалися схилом. Я кинувся вглиб, шукаючи прихисток. Нагодилася "сосна", але стовбур її був надто тонкий, щоб витримати моє тіло, вже не кажучи про оту броньовану навалу рептилій-пустельників… Швидко наближалася, хоч і рухалась з перепочинками, покалічена тварина. Я, немов списом, метнув у неї палицею, але удар в груди не спинив її й на мить. І тут, коли звірюці з розчавленим носом залишилося тільки ввігнати мені в спину свою страхітливу зброю, я раптом з розгону вчепився в ліану, які тут звисають на кожному кроці, і, як на кодолі, відлетів метрів на шість уперед. Звір за інерцією пробіг піді мною, а ліана, досягши верхньої точки, понесла назад. Я подерся вгору, потерпаючи, щоб вона не обірвалась. Колись у школі, а потім в інституті я непогано лазив по канату. Я мав близько десятка третіх розрядів, у тому числі по легкій атлетиці, плаванню, боротьбі, фехтуванню та інших. А тварина, побігавши взад-вперед і зрозумівши, що спіймала облизня, підвела голову і завила. То було жалісне і водночас лихе виття. Вона немов благала мене спуститись. Я тим часом дістався густої мережі, ні — велетенського килима, основою якого були ліани. "Нитки" основи так густо переплелися, що на них можна було лежати, як у гамаці. Збуджений і радий, я подивився вниз і угледів вже не одну, а кілька потвор. До тужливого виття приєдналося хрипіння, хрюкання, клекотання і просто ревіння. Я аж здригався від жахного концерту і намагався більше не дивитися вниз… Зайшло сонце. Небесна блакить над верхівками почала швидко линяти. Одночасно із світлом дня зникав у мене й оптимізм: а що, як потвори триматимуть мене тут довше, ніж спрацює на машині часу реверс? Раптом концерт затих. Я глянув униз, чи, бува, не почали розходитись його учасники. Учителю, якби я був марновірним, то подумав би, що піді мною відбувається шабаш привидів — самих рептилій не було видно, тільки в мороці спалахували фосфоричним блиском їхні очі. Багато очей. Потім лиховісні вогники зібралися в коло і відновили концерт, який тепер уже нагадував голосіння. Немовби я лежав уже мертвий, а вони прийшли, щоб вилити свою тугу. І тут я згадав про ліхтарик… Потужний струмінь

світла враз матеріалізував усе їхнє кодло. Вони кинулись від нього, хто куди. Та щойно я згасив ліхтарик, як містичні вогники внизу, схожі на світні бризки кембрійського моря, знову збилися в круг і завели сумної… Разом із темрявою прийшла приємна прохолода. Скоро вона стала не такою вже й приємною, а невдовзі й зовсім похолоднішало. З пустелі попервах накочувалися теплі хвилі повітря, але пісок там, мабуть, швидко охолоджувався, бо по часі ті повітряні хвилі несли вже не тепло, а холод. Його повіви спочатку холодили груди й живіт, де було видрато шмат сорочки, а потім дістали й спину. До всього можна звикнути. Навіть до зграї хижаків, які ось — у кількох кроках. Зроби необачний рух, і вони рознесуть тебе на шматки. А от як звикнути до холоду? Я висвітив над собою верховіття і угледів велике лапате листя кордаїта… Благословенне дерево! Лігво, що я вимостив з його листя, допомогло мені перенести холод пермської ночі. Тим часом концерт на мою честь не вгавав. Луна від ревіння, виття і хрюкання змішувалася з цими звуками, утворюючи дивну стереофонічну какофонію. Та мене надійно тримало вузлувате плетиво ліан і я, щоб відвернути свою увагу від "поминальників", аніж заради цікавості, почав порівнювати нічний пермський ліс з карбоновим. Це була колись гомінка, а тепер спорожніла оселя членистоногих. Не чулося вже (може, за ревінням рептилій) тріскотіння, дзижчання, сюрчання, хоча де-не-де літали світні комахи, а внизу, в корінні дерев, ворушилися світляки. Учителю, я вже писав, що в карбоні небо відрізнялося від нашого. В пермі розташування зірок теж не має нічого спільного з нашим (як і з карбоновим) небом. На темно-синьому лузі тільки місяць-пастух залишився на своєму місці, отари-сузір’я ж перекочували на інші ділянки випасу… Вряди-годи я впадав у забуття, неначе втрачав свідомість. Але з цього стану мене щоразу виводили холодні протяги, котрі проникали крізь тонкий шар листя, в яке я вкутався, та все нові й нові варіації "капели голосільників". Раптом настала тиша. Я розплющив очі. Недавно ще яскраві сузір’я тепер ледь жевріли в передсвітанковій імлі. Я не встиг поцікавитися причиною несподіваної тиші, як внизу загупотіло. Бігли, ні-втікали іностранцевії. Неподалік, певне, з’явився звір, могутніший і лютіший від моїх напасників. Несподівано плетиво ліан сіпнулося. Таке сіпання міг спричинити тільки сильний вітер або велетенська істота,

котра терлася об стовбур одного з дерев. Проте, обмацавши променем ліхтарика простір між деревами, з якого вже починала витікати темрява, я нічого не помітив. Вітру теж не було, хоча вгорі, невідомо від чого, дрібно тремтіло листя. І тут сіпання повторилося, потім ще, ще. Затріщали ліани, захиталися дерева. Здалося на мить, що рослинам набридло, вклякши, вік вікувати і вони, змовившись, всі як одне почали вивільняти коріння з землі. Моя наполохана уява враз намалювала цілий ходячий ліс з рухливим, наче щупальця спрута, корінням. В шарпанні дерев вчувалася якась єдина сила, що змушувала їх пориватися тільки в одному напрямку "схід-захід". По миті рвучке сіпання переросло в гецкання на місці. Дерева, немовби втративши надію зробити бодай крок, почали смикатись вертикально. Мене підкидало на плетиві, як на батуті. Крізь розтягнуті вічка в ліановій мережі посипалась моя постіль. Та ось дерева засіпались вертикально і водночас у напрямку "схід-захід". Здавалося, вони самі себе викорчовують. "Землетрус!" — нарешті зметикував я. З цим відкриттям страх перед невідомим змінився цілком конкретним побоюванням: дерева, хоч і мають густорозгалужену кореневу систему, але деякі з них через старість і трухлявість можуть не витримати. Ніби на підтвердження моїм побоюванням, в одному місці обірвалося павутиння ліан. По цій похилій площині я спустився вниз. Десь я читав, що звірі заздалегідь відчувають землетрус. Відчули його й іностранцевії. Від гарману, який вони вибили під моїм притулком, відгалужувалася стежка — слід їхньої втечі. Ступивши на землю, я ніби опинився в останньому вагоні поїзда, котрий несеться із шаленою швидкістю по розхитаній колії. Правда, ці поштовхи були значно слабші від тих, яких я зазнав у кембрії. Тим часом уже зовсім розвиднилося. Перші промені, немов прожектори, прошивали узлісся. Хитаючись і озираючись, я подався протоптаною рептиліями стежкою. По дорозі підняв свою палицю. Учителю, картина, яку я побачив, вийшовши з лісу, більше здивувала, ніж налякала мене. Похилою площиною, між берегом і пустелею, в бік моєї лабораторії тікало безліч тварин. Виділялися з-поміж них десятка півтора диметродонтів, що нагадували флотилію фіолетових вітрильників. Вони бігли вервечкою, роблячи щохвилини короткі зупинки. А попереду-іностранцевії, здається, ті, самі, що жадали моєї крові. Вони теж рухались короткими перебіжками, але значно

скоріше від диметродонтів. В прибережних кущах час від часу поблискувала зелена луска "крокодилів-стрибунів", котрі тікали в тому ж напрямку, що й інші мешканці пермі. Останніми у цій повальній втечі були пожирачі молюсків. Хоча слово "втеча" ніяк не відповідав способу пересування цих тварин. Уявіть собі втечу черепахи. Я нарешті згадав, на яку викопну рептилію схожа ця тварина-лебідозавра. Ідучи слідом за тваринами на пристойній відстані, я боявся одного, аби легке посмикування під ногами не припинилося раніше, ніж я опинюся в лабораторії… Учителю, щойно мені спало на думку, що наша Земля — це реактор для синтезу якоїсь суперістоти, кінцевого лику якої неспроможна уявити навіть людина. Нові форми виникають із старих і по часі стають здобиччю новітніших. Перебравши спадкові прикмети одних, передають їх іншим, додавши власні, і так до безкраю. А людський розум — це продукт того ж синтезу, нова якість матерії, яка стала можливою завдяки нагромадженню великої кількості розмаїтих прикмет живого в одній істоті. Учителю, коли роздумувати далі, то й людина — це тільки проміжна ланка на спіралі розвитку, яка з часом муситиме передати набуті нею якості своєму наступникові. Яким він буде?

Дорогий Мирославе Петровичу, сталося непередбачене. Щойно я збирався продовжити подорож, як мені раптом спало на думку перевірити кількість пального в реакторі. Його там виявилося дуже мало. Я довго бурлакував, спочатку один, а потім із зразками флори і фауни, які відбирав у відвіданих мною системах. Проте кожен кілограм матерії при переміщенні в часі вимагає великих енергій. Як на ту кількість урану, що зосталася, потрібно викинути з лабораторії предметів на 140 кілограмів, тоді пального вистачить на зворотний час до антропогену. Моє рішення: я важу вісімдесят кілограмів, спальний лантух, особисті речі, кілька шматків магматичної породи з кембрію і силуру, важкі зразки фауни важать ще шістдесят кілограмів — зостаюся в пермі. Мешкатиму в диметродонтовій домівці. Якщо ж утікачі повернуться, я розведу на вході до печери багаття. В шухляді ви знайдете інструкцію, як заправити пальним реактор і на яку клавішу натиснути, щоб лабораторія знову опинилася там, де вона зараз стоїть.

P. S. Натюрморт з куща рожевих коралів, якого я виламав у силурійському морі, і гілку пермської мімози, що я сьогодні приніс із лісу, передайте, будь ласка, Марії.

Жду. Ваш Олекса.